

Іван Монолатій

ЖИТИ І ДАВАТИ ЖИТИ ІНШИМ

*Німецький дискурс
західноукраїнської
етнополітичної сфери*

«Німецькомовні громадяни, які живете поруч з нами! Руська нація не прагне порушувати прав інших. Тому не турбуйтеся, русини не заподіють Вам ніякої кривди. Нація пожертвує всім, щоб захистити і зміцнити свою національність. Але в той же час вона оголошує недоторканість кожної національності. Тому Ви, німецькі брати, які живете поруч з нами, не маєте чого боятися за свою національність.

Ви, німецькі співгромадяни, не турбуйтеся за свої громадянські права, будьте спокійні за свою релігію, мову і національність. Русини не бажають вважатися великими за рахунок пригноблення іншого племені. Вони не хочуть перетворювати одні національності на поживу для інших. Вони не хочуть піднімати свою мову до рівня винятково привілейованої у спільній державі. Навпаки, їхнім девізом є свобода, рівність і братерство всіх націй, усіх національностей, усіх мов.

Тому, німецькі співгромадяни, подайте нам руку для здійснення цієї гуманної ідеї. Наша мета – право. Правом ми будемо керуватись у своїх заходах, правом для нас і для усіх наших співгромадян. Ми клянемося у братній любові до усіх наших співгромадян, якого племені вони не були б. Ми урочисто проголошуємо рівність, свободу, братерство.

Хай торжествує наша справедливість! Хай живуть наші брати та їхні священні права!»

*З відозви «Русини до німецьких громадян»,
23 серпня 1848 р.*

Vorkarpaten nationale Wassyl-Stefanyk-Universität
Wissenschaftliches Zentrum für Erforschung ukrainischer nationaler Freiheitsbewegung
von Vorkarpaten nationaler Wassyl-Stefanyk-Universität
und I. F. Kuras-Institut für politische und ethnonationale Forschungen
Nationaler Akademie von Wissenschaften der Ukraine
Zentrum für historische Germanistik und österreichische Studien

Iwan Monolatiј

LEBEN UND LEBEN LASSEN

*Deutscher Diskurs der westukrainischen
ethnopolitischen Sphäre*

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
«ЛІЛЕЯ-НВ» 2008

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Науковий центр дослідження українського національно-визвольного руху
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
імені І.Ф. Кураса НАН України
Центр історичної германістики та австрійських студій

Іван Монолатій

ЖИТИ І ДАВАТИ ЖИТИ ІНШИМ

*Німецький дискурс західноукраїнської
етнополітичної сфери*

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
«ЛІЛЕЯ-НВ» 2008

Книжка І. Монолатія – комплексне дослідження німецького фактора в етнополітичній та конфесійній мозаїці західноукраїнських земель від середньовіччя до першої третини ХХ ст., тривалих німецько-українських взаємин у політичній, економічній і культурній царинах, державно-церковних відносинах тощо.

Обґрунтовано тезу, що прибулі до Галичини австрійські німці та німці зі східноєвропейських теренів суттєво відрізнялися від німців «батьківщини» своєю психологією, мовою, релігійністю, культурною традицією і способом життя – останні розглядали їх по суті як чужинців. У випадку з пізнішими колонізаційними хвилями середини і кінця ХІХ ст. ці відмінності були ще різочішими. Доведено, що міжкультурна взаємодія галицьких німців з їхнім поліетнічним оточенням розгорталася на різних рівнях і реалізувалася в безлічі форм. Перший рівень охоплював безпосередні контакти німецьких колоністів з населенням західноукраїнського регіону. Другий рівень, на якому розгорталася кроскультурна взаємодія, реалізувався через макровпливи, які діяли на розвиток міжетнічних стосунків. Серед таких потужних факторів, які опосередковано справляли вплив на перебіг міжетнічних контактів у регіоні, були законодавча політика, модернізація, внутрішньодержавні і загальносвітові процеси.

Книжка адресована історикам, політологам, краєзнавцям, студентам та широкому колові читачів, що цікавляться міжнаціональними взаєминами.

Науковий редактор:

доктор історичних наук, професор Юрій Терещенко

Рецензенти:

доктор політичних наук, професор Максим Гон

доктор географічних наук, професор Мирослав Дністрянський

доктор історичних наук, професор Ігор Срібняк

Друкується за ухвалою Вченої ради Інституту історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 1 від 5 вересня 2008 р.)

*Монографія підготовлена в рамках стипендії Кабінету Міністрів України
для молодих учених та наукової держбюджетної теми «Етнополітичні трансформації
в Україні (західноукраїнські землі в кінці ХІХ – на початку ХХІ ст.)»
(номер державної реєстрації теми 0106U002247)*

ISBN 978-966-668-197-6

© Іван Монолатій, 2008

© Лілея-НВ, 2008

ВСТУП

Історична доля Галичини щонайменше останніх двох сторіч зумовила формування багатоетнічної та багатоконфесійної структури крайового суспільства. Воно по суті було конгломератом, де кожна етнічна група і національна спільнота зберігала свої національні особливості та розвивала духовну, матеріальну та політичну культури. Значну роль в історичній генезі Галичини відіграла німецька спільнота, якій належить чільне місце серед інших етнічних груп, що суттєво впливали на формування світоглядних позицій та європейського менталітету галичан. Німецтво і його культура співіснували поряд і в тісному взаємозв'язку з духовними і культурними надбаннями інших етносів краю. Ці взаємини розвивалися на колективному і персональному рівнях.

Про колективні взаємини, правда, ще як контакти, свідчать найдавніші повідомлення про тимчасову появу в Галичі німецьких купців. Вони сягають ще другої половини ІХ ст. Згодом до них приєдналися торговці з Австрії, Силезії та Саксонії. Поряд із ними німці прибували сюди і як мандрівники, місіонери, як учасники різних посольств. Торгові візити німецьких купців тривали і в Х–ХІ ст., що підтверджують знахідки германських динаріїв та вендок.

Від початку ХІ ст. невеликі групи німців починають осідати й обживатися в містах Галицького князівства і вести тут свої торговельні справи. Звісно, що й військово-дипломатичні контакти галицьких князів з різними німецькими політичними угрупованнями призвели до появи німецьких воїнів, які брали участь у військових діях на боці руських правителів.

Приплив німців на галицькі землі пожвавився після татарської навали 1240–1241 рр. і знищення наших давніх міських поселень. У той час князі запрошували німців для їх відбудови та розвитку торгівлі й ремесел. Для заохочення колонізації німцям надавали різні привілеї (звільнення на деякий час від податків тощо), широке самоврядування та власне судівництво згідно з маґдебурзьким правом. Уже в першій половині ХІІІ ст. князь Данило Романович

стягав до Холма «німців і Русь, іноязичники і ляхи». Пізніше німці прибували до Володимира-Волинського, Луцька, Львова, Перемишля, Ярослава та інших міст. Особливо сприяв поселенню німців у Галичині князь Юрій-Болеслав Тройденевич. Німецькі колоністи продовжували переїжджати до міст, в яких вони оселювались ще за часів Галицько-Волинського князівства. Їхні великі колонії були в Перемишлі, Дрогобичі, Самборі, Галичі, Коломиї, Снятині та інших містах.

Після окупації Галичини Польщею у 1387 р. почалася певна деморалізація верхніх верств українського населення, носіїв традиційної національної культури, що вело до поширення не тільки польських, але й німецьких впливів. Особливо ці впливи відчувалися в економіці краю. З'являється нова господарська одиниця – фільварок як система феодального визиску, який ґрунтувався не тільки на примусовій праці українських селян на пана один-два дні на тиждень, але і на впровадженні нових засобів виробництва. Замість дерев'яної сохи поширюється плуг із залізним лемехом, починається використання добрив. Німецькі фахівці та ремісники – будівельники, ковалі, золотарі, броварники та інші приносять із собою досконаліші технології і нові взірці побутових виробів. Вплив німецької колонізації надавав нашим містам певних рис середньоевропейськості в архітектурі, господарстві, самоврядуванні і позначився також на термінології в торгівлі, ремісництві, організації ремісничих цехів. Про рівень німецьких впливів може свідчити те, що з німців часто вибирали війтів та членів міських управ, а міські документи і книги писали німецькою мовою.

Коли 1772 р. Галичину інкорпорували до складу монархії Габсбургів, розпочали якісно новий етап колонізації і відповідне впровадження адміністрації за австрійським взірцем, яка намагалася розширили німецькі суспільно-культурні впливи в Галичині.

Згідно з цісарськими указами Марії-Терезії та Йосифа II австрійські чиновники намагалися проводити германізацію нашого краю, сприяли переселенню німецьких колоністів, надавали їм різні пільги. Крім безкоштовного наділу землі, переселенців на певний час звільняли від податків і військової служби. Перші німецькі колоністи прийшли з німецьких земель Баден, Вюртемберг, Гессен, Пфальц. Але переселенців не було аж так багато, по всій Галичині було створено лише приблизно 250 поселень колоністів, здебільшого

маленьких сіл або присілків-хуторів. Однак широкій німецькій колонізації краю перешкоджало його аграрне перенаселення.

До того ж прибулі колоністи не становили монолітної спільноти. Ба більше, знадобилося понад століття, щоб дифузна маса німецьких поселенців перетворилася на те, що сучасні дослідники називають «німецькою спільнотою». Факторів, які особливо на початку колонізації розділяли німецьких поселенців на окремі спільноти, було декілька. Головні з них – етнічний, мовний та конфесійний. З часом актуалізувалися такі роз'єднувальні фактори, як географічний, економічний і правовий, у той час як етнічний та мовний втрачали свою початкову силу.

Як німці-колоністи практично не бачили різниці між сусідами українцями і поляками, які мали виразно відмінні життєві практики, так і в очах українських та польських селян католики, лютерани, сепаратисти, реформати, гуттерці, меноніти, шваби, голландці, гессенці були «німцями». Місцеві люди називали колоністів швабами на відміну від німців – цісарських урядників, так само як польських селян називали мазурами, а польську шляхту – ляхами. В ярмарковий день по містах і містечках Галичини швабів можна було впізнати по їх казайках, а швабок – по керсетах та чорних спідницях. Відрізняючись від решти населення і зовнішнім виглядом, і вірою, і звичаями, на ярмарку німці мали розумітися з покупцями і продавцями інших національностей. Отож вони мусли знати українську та польську мови. Так реалізовувався принцип німецьких колоністів «*Leben und leben lassen*» («Жити і давати жити іншим»).

Леопольд фон Захер Мазох писав про взаємини німців та слов'ян Галичини так: «Спільними для всіх (німців) є німецька серйозність, німецький хід думок, поміркованість і працьовитість. Вони подобаються місцевим слов'янам, та їхній характер, яким би добрим він не був, не дуже делікатний, а їхні манери нерідко вражають грубістю. Натомість тон, звичаї поляка діють на німця дуже привабливо, і він прагне якнайшвидше їх засвоїти». І далі: «Онїмеченою Галичина не буде ніколи. Польський елемент надто сильний і освічений, а русинський довів свою незламну впертість відтоді, як йому було надано рівні права, і розвивається він швидко і потужно».

Ізольованість німецькомовних колоністів мала не так етнічну, як соціальну природу, і в цьому плані німецький поселенець за

соціокультурними характеристиками був набагато ближчий до українського селянина, ніж до німця-підприємця або суспільного діяча, а життєві практики українських селян та німецькомовних колоністів мали набагато більше спільних, аніж відмінних рис, як-то: традиціоналізм, консерватизм і відносна замкненість общинного життя, велика роль етнічної і релігійної відчуженості тощо.

Міжкультурна взаємодія німецьких колоністів з їхнім поліетнічним оточенням розгорталася на різних рівнях і реалізувалася в безлічі форм. Перший рівень охоплював безпосередні контакти німецьких колоністів з населенням західноукраїнського регіону. Другий рівень, на якому розгорталася кроскультурна взаємодія, реалізувався через макровпливи, які діяли на розвиток міжетнічних стосунків. Серед таких потужних факторів, які опосередковано справляли вплив на перебіг міжетнічних контактів у регіоні, були законодавча політика, модернізація, внутрішньодержавні і загальноосвітні процеси.

На особливу увагу заслуговує вивчення особливостей ідентичності переселенців. Стосовно німців-переселенців західноукраїнського регіону, то слід з'ясувати їхню особливу «ідентичність зісланих» за допомогою культурних критеріїв. Австрійські німці та німці Східної Європи суттєво відрізнялися від німців «батьківщини» своєю психологією, мовою, релігійністю, культурною традицією і способом життя – останні розглядали їх по суті як чужинців. У випадку з пізнішими колонізаційними хвилями середини і кінця XIX ст. ці відмінності були ще разючішими.

Локальні рівні ідентичностей німецьких колоністів західноукраїнського регіону визначалися формулами «тихі на землі» і «зразкові господарі». З середини XIX ст. відбувалося формування нової – надгрупової ідентичності, яка проіснувала до початку Першої світової війни.

Пізніше німецька діаспора і зокрема її інституції виявилися наймаргінальнішими суб'єктами етнополітичних процесів у Галичині в період національно-визвольної боротьби українців. А що її політична ініціатива була запізнілою й обмеженою лише економічними прагненнями, то вона визначалася стійкою політичною аморфністю. Не протиставляючись новим державним утворенням у регіоні (Західно-Українська Народна Республіка, Друга Річ Посполита), німці намагалися зберегти власну етнічну самобутність.

Значно пізніше німецька спільнота маніфестувала назовні «ми»-почуття, сприяючи наявності міжетнічної соціокультурної дистанції і виокремлюючи стратегію і тактику захисту її національних інтересів.

***

Строката палітра національних фігурантів в історії України імперської доби окреслює широке коло наукових завдань. Перспективним, зокрема, бачиться розширення об'єкта студій, що у фокусі двостороннього формату (наприклад, українсько-німецького чи українсько-єврейського) традиційно здійснюють треті сили. Такий підхід сприятиме з'ясуванню іманентної сутності національних стосунків, зокрема – дослідженню причин пізніших національних конфліктів.

У випадку з вивченням етнополітичних і міжконфесійних взаємин у західноукраїнському регіоні запропонований підхід дозволяє здійснити диверсифікацію етноконфліктного поля, з'ясувати його складники. Серед останніх – етнічний фактор, який виступає вагомою корелянтою в соціально-політичних і церковно-державних взаєминах німецьких спільнот кінця XIX – початку XX ст. у Західній Україні. Винятковим явищем було й існування дискурсу німецької ідентичності, який був пов'язаний з комплексом політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх та релігійних проблем існування в австрійський час тут чисельної німецької етноспільноти. Приблизно до останньої третини XIX ст., а відтак у 1869 р. (коли офіційною мовою краю стала польська) формально зникла її асиміляційна функція. До половини XIX ст. політичні й економічні заходи Габсбургів у проектуванні німецько(мовно)ї асиміляційної ідентичності загалом збігалися із загальними інтересами східноєвропейської стабільності та політики Відня в національному питанні. В XIX ст. – 1914 р. німці Галичини поступово перетворилися на самосвідому національну спільноту, метою якої було самостійне національне життя в рамках монархії, забезпечення мирного співіснування з іншими народами краю.

Слід зауважити, що різноманітний склад населення Галичини, що особливо рельєфно став виявлятися у XIX ст., вже тоді був предметом вивчення. З перших десятиліть XIX ст. в Галичині фіксуються численні групи німців. Отримуючи статус колоністів, німецькі переселенці оселяються, купують нерухомість, утворюють

окремі поселення зі своїм самоврядуванням, засновують церковні громади і школи. Відчутне зростання іммігрантів на території Галичини викликало цілий комплекс проблем, які уряд Австрії намагався розв'язати через попереднє вивчення, збір статистичних даних тощо. Саме такі завдання ставили перед державними чиновниками, яких відряджав у східні провінції імперії австрійський уряд.

Чільне місце у вивченні соціально-економічного, національно-культурного становища німців Галичини кін. XVIII – поч. XX ст. належить австрійським дослідникам. Серед них С. Бредецький, Й. Гайн, К. Черніг. В результаті вивчення побуту і звичаїв іноземних колоністів вони опублікували ряд матеріалів.

Особливістю таких досліджень було те, що австрійські чиновники нерідко писали свої доповідні записки за певним планом, пункти якого наперед визначали урядовці. Такий план обов'язково передбачав стандартний набір відомостей, як-то: кількість поселенців (сімей), місце їх попереднього помешкання і місце оселення, кількість придбаної й орендованої землі, віросповідання, кількість заснованих поселень і т. п. До вказаних відомостей додавали власні думки і спостереження, характеристики способу життя, побуту і звичаїв колоністів. Нерідко містилися висновки щодо подальшого влаштування життя австро-німецьких поселенців та політики центральної влади стосовно них.

З низки таких – розвідка С. Бредецького «Історико-статистичний огляд німецьких колоній у Європі разом з коротким описом німецьких поселень в Галичині в алфавітній послідовності» (Брно, 1812), в якій уперше висвітлюється виникнення німецьких колоній у Галичині і Буковині, характеризується кожна колонія щодо розташування, характеру угідь, господарства, кількості родин, наявності культових споруд, закладів освіти. В опублікованих записках автор загалом позитивно оцінював вплив німецьких поселенців на економічний та культурний розвиток Галичини. Дослідник подає статистичні відомості про німців-католиків і німців-протестантів у дев'яти східногалицьких округах (Бережанський, Жовківський, Золочівський, Львівський, Перемиський, Самбірський, Стрийський, Сяноцький, Чернівецький). Однак поряд із позитивним впливом колонізації С. Бредецький звертає увагу на політичний бік процесу, вбачаючи небезпеку швидкого колонізаційного руху в західні і східні

частини Галичини. Вважалося, що німецька колонізація швидко змінить характер землеволодіння в Галичині, віддасть головне завдання австрійського уряду – онімечення та полегшення процесу інтегрування краю в структуру Австрійської монархії, збільшення чисельності народонаселення відповідно до вимог тогочасної демографічної теорії, прищеплення корінному сільському населенню прогресивніших форм господарювання.

Окреме місце серед досліджень сер. XIX ст. займає робота Й. Гайна «Підручник статистики Австрійського королівства», перший том якої з'явився друком 1852 р. Автор наводить детальний перелік німецьких колоній у Галичині. Під оглядом статистики він не обмежується лише населенням німецьких колоній, а дає кількісну характеристику всіх німців, які проживали в тогочасній Галичині. Аналізуючи докладно ці процеси, дослідник зупиняється і саме на причинах переселення, і на побуті німців у Галичині.

Про соціально-економічний та культурний розвиток німців Галичини детально розповідає К. Черніг у своєму фундаментальному дослідженні «Етнографія Австрійської монархії» (Відень, 1857). У першому томі цієї історико-етнографічної студії, в якому, зокрема, йде мова про розселення німців у цій Австрійській імперії, говориться і про «німецькі мовні острови» в Галичині та на Буковині, про окремі поселення, їх виникнення й історію. Автор виокремлює абсолютне число німців краю, подає інформацію про чисельність евангелістів аугсбурзького і гельветського віровизнань, у кожному випадку окремо зазначаючи, що ними були переважно німці. В іншій праці – «Статистична книжечка для Австрійської монархії» (1861 р.) австрійський етнограф наводить кількісну характеристику німецьких поселенців у Галичині щодо національної належності та віровизнання. На відміну від дослідження Й. Гайна, що в своїй основі має широкий статистичний матеріал, роботи К. Черніга носять описовий характер, подають багатий матеріал з історії німецької колонізації Галичини.

У другій половині XIX ст. з'являються і дослідження з історії національних меншин Австро-Угорщини, що містять цікавий історико-краєзнавчий матеріал про східні провінції імперії, зокрема Галичину. В 70–80-х рр. XIX ст. увагу дослідників починають привертати проблеми окремих етнічних груп. Надзвичайно багате на етнографічний та статистичний матеріал є підсумкове дослідження

Л. Германа «Німецька колонізація», опубліковане 1898 р. в популярній серії «Австро-Угорська монархія в слові та малюнку». І хоча основними в дослідженні є соціальні питання, на особливу увагу заслуговують розкриття передумов німецької колонізації краю, перші заходи австрійської колонізаторської політики, її ідеологічне обґрунтування. Однак тут випущені релігійні, політичні й економічні питання або подані стисло, поверхово.

Серед авторитетних дослідників цього питання – праця Р.-Ф. Кайндля, яка вийшла друком як восьмий том «Джерел і досліджень з історії, літератури і мови Австрії та її коронних країв». Автор аналізує заселення Буковини до 1774 р., а після переходу краю під панування Австрії показує його колонізацію німецьким населенням. Спеціальне дослідження присвятив Р.-Ф. Кайндль і німцям Галичини і Буковини – «Німці в Галичині та Буковині» (Франкфурт-на-Майні, 1916). У ній відомий австрійський історик та етнограф, подає значний матеріал про німецьких поселенців різного роду занять у містах, містечках і селах Галичини і Буковини, наводить перелік усіх колоній і роки їх заснування. В іншій, підсумковій праці «Німці в Східній Європі» (Лейпциг, 1916) дослідник дає загальну характеристику австрійської політики щодо Галичини, підкреслюючи прагнення уряду германізувати набутий край.

Питання про німецьке населення Галичини висвітлювали й польські автори. Характеристику німецьких мешканців краю, відповідний статистичний матеріал про їх віровизнання подає І. Ступницький у праці «Галичина під оглядом топографічним, географічним, історичним» (Львів, 1849), котрий, на жаль, повідомляє лише про німців-євангелістів, а німців-католиків, яких була переважна більшість, опинилися поза увагою дослідника. Що ж до праці В. Рапацького «Населення Галичини», то її автор хоч і пише про те, що не всі німецькі поселенці були євангелістського віросповідання, та все ж назагал ставить знак рівності між римо-католиками і поляками.

На відміну від досліджень І. Ступницького та В. Рапацького, дослідження Г. Смольського «Німці в Галичині» (Варшава, 1908) і «Німецькі поселення в Галичині» (Краків, 1910) хоч носять описовий характер, але дають багатий матеріал з історії суспільного розвитку німців Галичини сер. XIX – поч. XX ст. Розвиток німецьких колоній Західної і Східної Галичини на підставі аналізу урядового перепису

австрійського імператора Йосифа II 1783 р. висвітлив у своїй праці В. Тораз. Дослідження надзвичайно багате на етнографічний та статистичний матеріал, автор зібрав і систематизував фактологічні й статистичні відомості про життя найчисельніших німецьких поселень Галичини.

Приблизні дані про німців-католиків, яких польські урядовці зачисляли до поляків, містить праця українського дослідника В. Барвінського «Досліди з поля статистики». Вона і досі є чи не єдиним дослідженням українського автора з історії національних груп Галичини і зокрема німецького населення міст і сіл краю на поч. XX ст.

Після Першої світової війни та падіння ЗУНР значна територія колишнього Королівства Галичини і Володимирії увійшла до складу Другої Речі Посполитої. Новоутворені Львівське і Станіславівське воєводства були багатонаціональним регіоном. Тому зрозуміла увага польської історіографії 20–30-х рр. XX ст. до проблем національних меншин.

Серед досліджень цього періоду виділяються дослідження з історії колонізаційних процесів та німецьких колоній у Галичині Г. Лепуцького. На підставі архівних документів Польського державного архіву у Львові Г. Лепуцький розкрив колонізаційну діяльність австрійських імператорів Марії-Терезії та Йосифа II в 1772–1790 рр. Тому розділи роботи про господарський стан численних колоній досить ґрунтовні. Поряд з цим автор обмежився лише поверховою характеристикою соціально-політичного та культурного становища німців Галичини досліджуваного періоду. Така дуже стисла характеристика показова і традиційна для польської історіографії міжвоєнного періоду. Дослідник показує, що асиміляційна спрямованість національної політики Габсбургів кін. XVIII ст. негативно діяла на польське й українське населення, в той час коли австрійський уряд переслідував мету економічного і культурного піднесення Галичини і відповідно збільшення державних прибутків.

У першій третині XX ст. з'являються нові публікації з історії німецької діаспори Галичини. Публікації Р.-Ф. Кайндля та Ф. Зіфельда містили короткі нариси історії німецьких переселенців у Галичині, характеристику їх політичного і господарського становища в німецьких колоніях за 150 років перебування на галицьких

землях. Однак дослідження такого виду носили мемуарний характер. Це підкреслювало, що протягом тривалого часу не існувало єдиних концепцій етнокультурного розвитку німців Галичини кін. XVIII – поч. XX ст., а названі дослідження носили спорадичний характер.

Німецьку історіографію соціально-економічного та культурного розвитку німців Галичини започаткувало дослідження З. Мюллера «Німці Галичини, зокрема Львова: Від заселення до переселення. 1772–1940 рр.», що з'явилося 1961 р. в серії «Наукові праці з історії та краєзнавства Південної і Центральної Європи».

Автор окреслює перебування німецьких колоністів у Галичині періодом 1772–1940 рр., поділяючи соціально-економічний та культурний розвиток німців Галичини на три періоди: 1). Найсприятливіший час для німецьких поселень (1772–1848 рр.); 2). Початок періоду полонізації (1867–1900); 3). Посилення польського національного гніту (1903–1930 рр). Докладно, з використанням архівних джерел історик аналізує минуле приблизно 50-ти сіл німецьких колоністів (загальною кількістю 93 тис. осіб), підкреслюючи взаємовпливи української і німецької культур. Дослідник зазначає, що німці принесли на землі Галичини багато сільськогосподарських культур, у тому числі й картоплю, велику кількість сортів овочів, яких не знали тут раніше, навіть використання гною як органічного добрива. Але духовний вплив німецьких колоністів на українське населення, на нашу думку, З. Мюллер перебільшує. Автор на конкретних історичних фактах стверджує, що за період 1790–1930 рр. відбувався протилежний процес: якщо у верствах галицьких українців проходили пробудження національної самосвідомості, розвиток культури та освіти, то німці змушені були від найсприятливіших умов проживання і виробничої діяльності переходити до розв'язку проблем виживання.

Монографія З. Мюллера містить і нові положення про взаємовпливи української культури і культури німецьких колоністів, стверджуючи, що українці були зацікавлені в присутності німецького елемента, а боротьба самих українців за державну незалежність Галичини відволікала увагу польського уряду від нужд німецьких колоністів. З монографічних праць німецьких авторів у 80–90-х рр. надзвичайно цінну інформацію несуть колективне дослідження Й. Генніга, П. Унтерштутца та Р. Унтерштутца і краєзнавча розвідка

С. Кольмера. Їх особливість – дослідження соціально-економічної історії окремо взятих німецьких колоній Галичини – Брігідау з його дочірніми поселеннями Гассендорфом і Нойдорфом, Маріагільфом, Флебергом і Розенгеком, показ взаємовідносин з українським та польським населенням краю.

Ознаки наукового підходу вивчення проблем суспільного і духовного розвитку німців Галичини наявні і в історико-краєзнавчих публікаціях Й. Білля, Р.-В. Бізанца, Ф. Брауна, М. Даума, Л. Гена, Й. Кремера, В. Куна, В. Мельцера та З. Мюллера на сторінках пропам'ятної книги «Батьківщина Галичина» (1965 р.). У них автори на підставі архівних документів протежують політичне і культурне минуле німецьких колоній Галичини в 1772–1939 рр., показують конфесійне становище, виробничі відносини, станово-професійну структуру німецького, польського й українського населення краю, оформлення системи німецького приватного шкільництва, типи і форму поселень тощо.

Розкриттю різних питань соціально-економічного розвитку німців Галичини 1772–1923 рр. присвячені журнальні публікації німецьких дослідників Е.-Й. Шанквейлера, Й.-Ф. Шмаленберга, А. Штроменгера і М. Шустер на сторінках періодичного видання Допомогового комітету галицьких німців – «Календаря галицьких німців» (1956–2001 рр.). Для цих розвідок властиві певна фрагментарність і неповнота охоплення певного явища (історія німецького шкільництва, громадське і культурне життя громади, розповіді про визначних представників німецької діаспори краю, поодинокі історії будівництва і функціонування культових споруд).

Дуже багатими на дослідження з історії німців Галичини стали 70–80-ті рр. XX ст., коли з'являються як окремі публікації, так і узагальнюючі праці. Поява таких досліджень спонукала багатьох науковців до поглибленого вивчення різноманітних проблем історії різнонаціональних груп населення Галичини. Насамперед зосередьмо увагу на тому, що провідним аспектом радянської історіографії у вивченні етнонаціонального розвитку регіону був показ суспільно-економічного розвитку етнічних груп Галичини на основі марксистсько-ленінської ідеології і критики дорадянських економічних та історичних досліджень.

Перша в радянській історіографії монографія, присвячена історико-демографічним процесам на українському Прикарпатті

1772–1869 рр. належить С. Копчакові. Автор проаналізував дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів, дані офіційної австрійської і польської статистики, а також архівні матеріали. З позицій радянської науки автор вивчив динаміку і структуру (статеву-вікову, шлюбну, етнічну, соціально-професійну) населення, його природний та механічний рух, територіальні особливості цих процесів. С. Копчак використав широкий статистичний матеріал переписів населення краю, підкресливши, що німці в Галичині до 1772 р. відігравали зовсім непомітну роль. Поряд з цим автор визначає етнічну структуру населення за окремими адміністративними округами, подаючи загальне число німців краю в абсолютних цифрах і відсотках. Добре документована, праця дає певну інформацію про природний рух німецького населення до 1869 р. включно, однак не виокремлює його в окремий предмет дослідження.

З узагальнюючих праць радянського періоду варто виділити ґрунтовне дослідження С. Макарчука, який розглядає питання національних відносин у міжвоєнний період у Західній Україні. Автор докладно характеризує причини різноетнічних груп у Галичині, аналізує зростання їх чисельності в 1919–1939 рр. Монографія містить характеристику політики польського уряду щодо іноземних поселенців, зокрема німців, поляків, євреїв, чехів. Дослідження багате на архівний та статистичний матеріал.

Дослідження С. Копчака і С. Макарчука показали, що без економічної статистики (аграрної, промислової, транспортної, будівництва, праці) неможливо вивчати і висвітлювати питання економічної історії соціально-економічних відносин, рівень життя соціальних і національних груп, рівень промислового і сільськогосподарського виробництва Галичини сер. ХІХ – поч. ХХ ст.

У цьому контексті не підлягають сумніву необхідність, своєчасність і назрілість проведення всебічного й об'єктивного історико-статистичного аналізу наукового доробку вчених української діаспори. Неабиякий інтерес у зв'язку з цим викликає дослідження В. Кубійовича, який предметно систематизував і узагальнив етнічні групи Галичини 20–30-х рр. ХХ ст. на підставі переписів населення як основного джерела до вивчення демографічних процесів. Дослідник точно встановив чисельність населення Галичини і розселення за регіонами, зокрема німців у містах і селах краю. Додаткові відомості

до нашої теми містяться у праці Д. Дорошенка «Україна і Німеччина. Дев'ять століть німецько-українських взаємин». Автор на конкретному історичному матеріалі та німецьких джерелах показав особливості українсько-німецьких взаємин у середньовіччі в Галичині, механізми австрійського централізму.

Криза комуністичної тоталітарної системи і розвал Радянського Союзу, відродження і розбудова незалежної Української держави викликали якісно нове зацікавлення проблематикою історії німецького населення Галичини кін. ХVІІІ – першої пол. ХХ ст.

Посилено вивчають питання національних відносин, історії та сьогодення національних груп України в академічних і навчальних закладах. У кін. 1980 – в сер. 1990-х рр. здійснені дисертаційні дослідження, що знайомлять широкий загал із новими архівними матеріалами з історії колонізаційних та міграційних процесів, аналізують різноманітні проблеми життя представників меншин, їх взаємостосунків з українським населенням. Багато цінних думок і спостережень міститься в ґрунтовній, серйозно документованій колективній монографії С. Копчака, В. Мойсєнка і М. Романюка, присвяченій етнічній структурі та міграції населення українського Прикарпаття. Автори показують, що тривала відсутність власної національної держави і панування інонаціональних політичних систем стали причиною соціальної неструктурованості та економічної слабкості українців Галичини, домінування позицій єврейської, німецької і польської етнічних груп. Широкий архівний матеріал використав Т. Балабушевич у вивченні аграрної історії Галичини, що дає змогу з'ясувати історичні передумови та специфічні завдання австрійських органів влади щодо колонізації Галичини в кін. ХVІІІ ст.

Замовчувані і маловідомі сторінки українсько-німецьких історико-культурних взаємин присвятили своє дослідження В. Полєк і Б. Ступарик. У монографії на підставі опрацювання різних видів джерел автори зосереджуються на проблемах культури, літератури й освіти німецького населення Галичини, зокрема сучасної Івано-Франківщини від найдавніших часів до сьогодення.

Окремі аспекти історії національних груп Галичини, зокрема німецької, політики органів влади щодо них, особливості соціотопографії німців Галичини, міграційні процеси на нових методологічних засадах досліджуються у публікаціях З. Баран, О. Жерноклеєва, С. Копчака, У. Кришталович, П. Сіреджука.

Своєрідний історіографічний підсумок розвитку німецьких колоній Галичини в 1772–1940 рр. подають матеріали міжнародного наукового семінару «Німецькі колонії в Галичині: історія, архітектура, культура», проведеного 1996 р. В збірнику вміщено дослідження про виникнення поселень німецьких колоністів у Галичині, характеристику їх матеріальної і духовної культури, історико-архітектурну спадщину німецьких колоністів у Галичині. Дповіді і повідомлення Г.-К. Гайнца, М. Драка, П. Сіреджука, Ф. Стебля, П. Штойка і Б. Якимовича певною мірою сприяли підбиттю підсумків вивчення окремих актуальних проблем політичної та економічної історії німців Галичини і в цьому плані відіграли позитивну роль. Вони свідчать про наявність нових теоретико-методологічних підходів і пошук оригінальних концептуальних рішень, про оновлення тематики і проблематики історії України кін. XVIII – поч. XX ст., розширення їх джерельної бази.

Отже, як бачимо, наявна історіографія носить фрагментарний характер і певною мірою залишається поза увагою істориків та етнополітологів. Незадовільний стан наукового дослідження теми в Україні, на нашу думку, пояснюється нерозробленістю як самої проблеми, так і джерельної бази для її вивчення.

Пропонована увазі читачів монографія складається зі вступу, семи розділів, висновків і додатків.

У монографії проаналізовано етносоціальну структуру німецького населення регіону, пріоритети етнонаціональної політики щодо німців, держав, які в різний час – від Середньовіччя до першої третини XX ст. – інституціалізувалися на західноукраїнських землях чи включали до свого складу їх окремі частини, а також артикульовані політичними акторами і партіями етнотрупові інтереси та стратегії їх захисту німецької меншини.

Книжка адресована етнополітологам, історикам, студентам, усім, хто вивчає міжетнічні процеси в Україні в історичному та політологічному дискурсах.

Автор висловлює щире вдячність за поради, зауваження й допомогу вітчизняним і зарубіжним науковцям, працівникам архівних і бібліотечних установ, своїм колегам і рідним, усім, хто сприяв підготовці та виданню цієї книжки.

I. НІМЦІ В ГАЛИЧ(ИН)І: СПОРАДИЧНІ КОНТАКТИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У силу свого геополітичного положення західноукраїнські землі впродовж багатьох століть були не тільки місцем перетину торговельних шляхів, але й перебували в епіцентрі політико-правових суперечок і територіальних домагань різних суб'єктів державної влади. Внаслідок цього кожен з етносів Галичини в своїй поведінці не був і не міг бути вільним від історичної пам'яті, політичної культури, традиційної соціальної поведінки своїх етносів за межами краю.

Історичні, династичні та культурні відносини Галичини з Австрією і Німеччиною та колонізаційні процеси в цьому регіоні, що їх супроводжували, вже досить тривалий час є об'єктом спостереження українських дослідників середньовіччя. Сучасні розвідки Я. Ісаевича й О. Прицака аргументовано показують важливість цих заходів, спільні й відмінні характеристики процесу в двох головніших напрямках: 1) німецькі поселення в середньовічній Західній Україні; 2) взаємини Русі з Німеччиною в IX–XIV ст.

Названі дослідники виокремлюють питання поселень німців у Галичині XIII–XV ст. як юридично оформлені; досліджують економічні, династичні, політичні, релігійні і культурні відносини між Київською Руссю і німецькими землями, взаємини галицько-волинського короля Юрія I з Німецьким орденом; поселення «малорусинів» у Східній Пруссії в XIV ст.; виникнення при деяких містах Галичини й Волині самоврядних громад-колоній німецьких міщан¹.

Вивчаючи колонізацію Галичини XIV–XVI ст., український історик І. Крип'якевич підкреслив, що «чужосторонні колонії на наших землях в тих часах доволі різноманітні. Були це найбільше купецькі оселі по містах... в XIII і XIV в. почався невеликий наплив німецьких колоністів. Вже тоді стрічаємо зорганізовані німецькі

громади по більших містах, таких як Володимир, Галич, Львів, Сянок... Чужу колонізацію ведено особливо енергично по містах. При давніх оборонних городах поставали тепер нові міські оселі, на т. зв. німецькому праві, – призначені для чужих колоністів. Так, напр., у Львові, поруч давнього міста на Підзамчі, утворено німецьку оселю в теперішнім середмісті. Нові оселі діставали самоуправу та різні господарські привілеї, тим то могли успішно конкурувати з місцевим населенням. Українці (чи то «визнавці грецької віри») по нових містах діставали тільки невеликий квартал або вулицю (як у Львові – Руська вулиця), а то й зовсім не могли ставати громадянами міста. Колоністи, що напливали до нас, були спершу здебільша німці, від XIV віку вони вже всі попольщилися. Таким чином нові міста скріпили польський елемент на українських землях»².

У містах Галицької Русі XII–XIV ст. (Городок, Збараж, Коросно, Коломия, Лаврів, Львів, Переворськ, Перемишль, Самбір, Сянок, Ярославль), хоч і в незначній кількості, проживали представники інших народів і народностей. Поряд з автохтонним українським населенням мешкали також волохи, поляки, молдавани, угорці, чехи, словаки, татари, турки, вірмени, євреї, цигани, німці³. Історик-державник Д. Дорошенко підкреслює, що «після татарської різни князі взялися до колонізації спустошених міст, закликаючи чужоземних переселенців, особливо ремісників і майстрів. Цим переселенцям, серед яких було найбільше німців, давано право порядкувати по своїх власних звичаях, і таким робом появляється на українських землях німецьке право, себто самоврядування на основі законів, що ввійшли в практику по містах в Німеччині»⁴.

Такі процеси були очевидною реакцією на так званий «поворотний рух німців на схід», а це дозволяло «останньому із могікан» народницького напрямку історикові М. Грушевському записати, що «...Розповсюдження християнської віри німецькими (і взагалі католицькими) місіонерами потягало за собою німецьку колонізацію і німецькі політичні впливи з західно-слов'янських земель... поруч... розвивалася і мирна колонізація – духовенство, а навіть і самі слов'янські князі закликали німецьких колоністів, щоб підняти свої краї економічно і культурно та приспорити собі більші доходи...»⁵

Державний і політичний провід Галицько-Волинського князівства, пізніше – першого українського королівства, досить широко протегував німецькому населенню міст Галицької Русі. В цій Українській державі західноєвропейського зразка поширювалася латинська мова, зокрема в канцеляріях, а приплив німецьких колоністів спричинив першу хвилю німецьких впливів. Ці тенденції проявилися головним чином у техніці ремесла, в торговельній справі, в організації міського самоврядування. Про це свідчать історії володарювання галицьких і волинських князів: Романа (1199–1205), Данила (1205–1264) та Василька (1205–1269), Лева I (1264–1301?), Андрія і Лева II (1308–1323), Юрія II Болеслава (1325–1340), Любарта-Дмитра (1340–1385), Владислава (1372–1378)⁶.

Закріплюючи свої позиції, Данило Галицький увінчується королівською короною, причому обирає місцем коронації Дорогичин на Підляшші. Цим він підкреслював свої права на місто, біля якого князь ще 1238 р. переміг німецьких рицарів Добжинського ордену і взяв у полон їхнього магістра. Сини Юрія – Андрій і Лев (1315–1323) надали певні привілеї торнським і краківським купцям, а в закордонній політиці спиралися на союзі з Німецьким орденом. Традиційну політику своїх попередників вів Юрій-Болеслав Тройденевич (1323–1340), підтримуючи Німецький орден і надто підкреслюючи свої володарські права у внутрішньому правлінні; особливо протегуючи міста і чужинців, спираючись на німецьких містян у боротьбі проти боярської верхівки, він підтримав пропаганду Католицької Церкви⁷.

Початок експансії Польщі в Галичині поклав Казимир III Великий (1320–1370 рр.), який відновив середньовічну польську монархію. У просуванні на схід короля підтримали магнати Південно-Східної Польщі, які сподівалися розширити свої володіння вглиб українських і білоруських земель; Католицька Церква, яка прагнула здобути новонавернених; багаті міщани Кракова, котрі воліли підкорити собі важливі торгові шляхи в Галичині. Цікаво, що в квітні 1340 р. Казимир III вступив у Галичину під приводом захисту католиків регіону, якими переважно були містяни-німці. Рукопис XVII ст. (Topografia civitatis Leopolis a Joane Alnpech, consule civitatis

Leopolensis) повідомляє, що Казимир III, здобувши Львів, віддав його вартувати «сторожі з німців», яка, як довідуємося з іншого джерела, нараховувала 1200 осіб німецької національності⁸.

Переконливе свідчення особливого місця німців у структурі міського населення Галичини – те, що вони витворили й першу маґдебурзьку громаду Львова, життя якої зафіксоване в найстарішій збереженій книзі міських самоврядних органів 1382–1389 рр. Вони заселили південну частину міста над Полтвою, де й постав новий міський осередок з центром на теперішньому Старому Ринку⁹. В маловідомому німецькому описі України XVI–XVII ст. мандрів М. Груневеґа згадано, що «в цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх уборах: угорців у їхніх малих маґерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці – у короткому. Кожен, якою б мовою він не говорив, знайде тут свою мову»¹⁰.

У документах кін. XIX – поч. XX ст. опубліковано текст грамоти Казимира III, виданої у Львові 22 серпня 1352 р. дітям колишнього львівського війта на володіння млином у с. Малих Винниках. У документі зазначено, що згаданий млин належав «... визначному мужеві Бертольду [Штехеру. – Авт.], колишньому війтові, їхньому дідові великим володарем блаженної пам'яті князем Руси за його вірну службу даром відзначеному...»¹¹, а це означає, що у Львові була громада, яка мала війта – німця з походження, що його князь Лев Данилович наділив згаданим землеволодінням, а отже, на думку Т. Гошко, німецьке право і німецькі поселенці були в цей час у Львові принаймні *de facto*¹².

Захопивши Галичину, польський король Казимир III відкриває дорогу широкому напливові німецьких колоністів і протегує розповсюдженню німецького права¹³ в цих землях. Грамоти на використання маґдебурзького права отримали Сянок (1366), Тичин і Судова Вишня (1368), ним послуговувались Перемишль ще в 1353 р., Галич, Переворськ та Ярослав до 1351 р.¹⁴ Зокрема М. Грушевський вказує, що «до протегування чужоземної, латинської колонізації на Руси, то пам'яткою заходів Юрія коло неї зістала ся його грамота м. Сяноку на німецьке право, видана в

Володимирі 1339 р. В ній надає він вїтївство в Сяноку своєму слугі Бартку з Сендомира, з правом на третину податків з міщан, з юрисдикцією і з іншими вигодами звичаєм подібних надань (грамота взагалі уложена в формі звичайного надання маґдебурзького права); міщанам сеї нової громади даєть ся 15 літ свободи від податків, а ті національності, з котрих Юрій сподївав ся осадників нової громаді, вичислені так: Чи то буде Німець, чи Поляк, чи Угрин, чи Русин»¹⁵.

З цього виходить, що «німецьке» (маґдебурзьке) право починає регламентувати багато сторін суспільного життя міст досліджуваного регіону, виокремлюючи міську громаду з-під юрисдикції державних урядовців та надаючи правову автономію. Таке міське право на українських землях починає розповсюджуватися щойно з напливом німецьких колоністів у кін. XIII – на поч. XIV ст. Міські поселення з німецьким правом насамперед були розраховані на колоністів-чужинців, тому вже на поч. XIII ст. спостерігаються колонізація й організація окремих поселень на Волині та в Галичині, взаємини галицько-волинського короля Юрія I з Німецьким орденом, поселення «малорусинів» у Східній Пруссії в XIV ст. і виникнення самоврядних громад-колоній німецьких міщан.

Сільськогосподарські поселення виникали переважно в західній і східній частинах Галичини. Згідно з дослідженнями австрійського історика-етнографа Р.-Ф. Кайндля в цей період нараховувалося приблизно 650 місцевостей, устрій котрих ґрунтувався на німецькому праві (за іншими даними того ж дослідника – 382 у Західній, а 340 – у Східній Галичині, разом 722)¹⁶. Вказується, що: 1) до XIII ст. є небагато звісток про такі поселення; 2) в XIV ст. найбільше є 270 місць; 3) в XV ст. – 250 місць; 4) в XVI–XVIII ст. – усього 200 місць з новими привілеями.

У каталозі Р.-Ф. Кайндля знаходимо інформацію про такі місцевості східної частини Галичини (за повітами): Ярослав (17), Перемишль (21), Сянок (33), Добромишль (7), Ліско (9), Старе Місто (16), Турка (27), Стрий (5), Дрогобич (17), Самбір (14), Рудки (9), Мостиська (12), Яворів (15), Цішанів (4), Жовква (9), Городок (22), Львів (38), Вїбрка (3), Жидачів (4), Долина (1), Калущ (2), Станіславів (5), Рогатин (13), Перемишляни (4), Камінка-Струмилова (5), Сокаль (2), Броди (4), Золочів (6), Бережани (4),

Підгайці (3), Товмач (5), Коломия (1), Снятин (1), Бучач (3), Теревовля (1), Тернопіль (1). Німецькі поселенці були переважно купцями, торговцями, ремісниками, мандрівними малярами та селянами із Силезії, Саарцини, Райнлянду¹⁷.

Рівночасно побіч давніх власників ланів знаходимо німецьких орендарів, які осідали на давніх, так званих «франконських» ланах. З краєзнавчих досліджень І. Шараневича випливає, що внаслідок надання маґдебурзького права, або ще й раніше, в різних сторонах Галицької Русі поселялися німецькі переселенці побіч руських шляхтичів, але на менших ґрунтах (ланах): «Опустілі дворища давніх бояр руських перейменовано в хутори, ціновані після якогось виміру та роздавані німцям в державу (тут – володіння. – Авт.)... на основі того самого вільнішого права німецького. Так з'являються державці Німці, побіч шляхтичів власників земських руських або також і польського роду»¹⁸.

Знаємо, наприклад, про такий лан німця Кота в Ходорові, солодовню (*brasarium*) німця Альберта (Войтіха) в Кукільниках. Інші законодавчі акти згадують про німецьких поселенців в українських селах поблизу Галича, Ольдриха (Ульріха) з Медухи й Дітріха Кромерівського. У фундаційній грамоті римо-католицького костьолу в Пруссакх подибуємо інформацію про хутір у Жидатичах «шляхетного Ернеста з Сорок» і його управління в Ляшках, королівський хутір у Кам'яніполі, хутір шляхетного Куната в Жидатичах, а також «державців» сіл та дворищ на двох ланах у Пиколовичах¹⁹.

Відзначаючи ці тенденції, підкреслюють, що така мирна експансія німецької середньовічної культури і колонізаційні процеси відбувалися за безпосереднім протегуванням та активної участі галицько-волинських князів і королів²⁰. Наприкінці жовтня 1432 р. польський король Владислав II Ягайло надає у Львові депутації князів і шляхти Луцької землі підтверджувальну грамоту, згідно з якою польським та українським (латинським і православним) князям, шляхті, духівництву, німцям, євреям і вірменам гарантовано всі ті права, якими користувалися ці верстви в Польщі²¹.

У цьому контексті реальної ваги набирали торговельно-посередницькі операції, які наприкінці XIII ст. у загальних рисах сформували ганзейську торгівельну систему²². На великому просторі, що простягався від

південнобалтійського берега до центральноєвропейського гірського пасма, зустрічні товаропотоки переміщувалися із Заходу на Схід і зворотньо трьома основними лініями: вздовж південного узбережжя від Любека до Кеніґсберґа; від Маґдебурґа через Франкфурт-на-Одері до Торуня; північними схилами гір так званим «гірським шляхом» з Кельна через Лейпциґ і Гборлітц до Вроцлава і звідти через Краків до Львова.

Через три останніх міста простягалася найважливіша торгова магістраль, яка зв'язувала центральноєвропейський регіон з левантійськими ринками. Внаслідок цього товарного потоку з Причорномор'я на Схід ринув німецький торгово-колонізаційний рух²³. Відомий галицький історик XIX ст. І. Шараневич пише, що «зі Львова спроваджували до Волощини задля продажу гуртового виробу промисловців німецьких: коси, ножі, плуги, пояси, сукно, полотно, а з Волощини провадили до Львова худобу, коней, овець, вивірки, шкіри... Згадують найбільше про німецькі та вірменські вози; себто вірмен і німців, що привозили товари до Волощини»²⁴.

Протягом XV – поч. XVI ст. з німецького середовища Галичини виокремлюється перший міський патриціат, який охоплював родини Арнестів, Бухгольців, Гельбеземів, Геннігів, Гольдбергів, Зінріхів, Зоммерштайнів, Клопперів, Ліндерів, Раммерів, Смелдфельдів, Темплів, Фрідріхів, Чорнбергів, Шелерів, Штайнкелерів, Штехерів, Шропів²⁵. Досліджуючи такі впливи, зазначають, що «то ж і не диво, що при сій бережливості та бачності своїх мешканців, при дбалості громадських міських урядів, власне так званих консулів, людей розумних, найбільше німців, рознеслася далеко і широко в краю і поза границі слава про багатства і чесноту міщан того міста [Львова], про безпечність і певність, якої уживали особи і майно в добре укріпленому городі при солідарності мешканців»²⁶.

З досліджень І. Шараневича знаємо про Конрада Штайнкелера, Вартолемея Ганеля, Петра і Матвія Гольдаста, Мартина Васерброда, Миколая Чорнберґа, Станислава Клепера і передміщанина Клонкера, які в XV ст. були львівськими достойниками і міщанами²⁷. Сучасна українська медієвістка Н. Яковенко з цього приводу підкреслює, що «дехто з них, поступово нагромаджуючи капітал і землю, отримували шляхетство, міняючи при цьому старе родове ім'я на прізвище, утворене за поширеним серед тогочасної шляхти звичаєм – від назви

населеного пункту, яким володів шляхтич»²⁸.

Упродовж XIV–XV ст. у Львові замешкали німецькі міщанські родини Йоганна Зоммерштайна, Ніколаса Ціммерманна, Андреаса Клоппера, Пауля Гольдберга, Йоганна і Мартіна Ганеля, Лоренца Кребля і Куршнерів. Саме вони заклали перші німецькі поселення довкола міста – Зоммерштайнгоф, Клоппергоф, Гольдберггоф, Креблівку, Кушнарівку²⁹. Вже в другу пол. XV ст. в містах Галицької Русі знаходимо німців, або так званих «тенутаріїв» (державців) – Миколая Кляйна з Бабчиць, Штехера із Сорок, Конрада (Кунча) з Вратиславич, Кунтара (Гюнтера) з Букачівців, Тобію Куната із Семенівки, Мартіна Майзеля зі Старої Вібрки, Гарноста з Ляшок, Павла Шафрота з Тшесняви, Грота з Тенетників³⁰.

Розповсюдження німецької колонізації, а одночасно німецького права в Галичині мало, як стверджує М. Грушевський, і політичну мету: збільшувати неукраїнські елементи для протиставлення місцевому населенню – німецьке право служило не тільки культурній і фіскальній меті, а пониженню Галицької Русі, денаціоналізації українських земель, скріпленню польських католицьких впливів³¹.

Значне поширення маґдебурзького права припадало на кінець панування короля Казимира III, тобто на другу пол. XVI ст. До цього періоду належить відома грамота Казимира III про надання Львову маґдебурзького права 17 червня 1356 р. Однак, як видно з дослідження Т. Гошко³², вона була не так локаційною, як релокаційною, тобто вона не запроваджувала в місті німецьке право, а лише підтверджувала, при тому, що розширювалась сфера його дії.

З цього приводу історик М. Капраль зазначає, що привілей 1356 р. виявляє не тільки елементи маґдебургії, але якраз управління на маґдебурзькому праві. Дослідник пише: «Столичний характер міста, створення великої колонії німців та інших католицьких переселенців, безумовно, вимагали надання для них німецького права. Зрозуміло, що надання останнього включало в себе також і локацію, тобто просторове розміщення, поселення колоністів в окремому місці біля первісного княжого Львова»³³.

Джерела не дають змоги охарактеризувати функціонування самоврядних органів Львова XIII ст., тому детально про маґдебурзьке право в цьому місті можна говорити, лише починаючи саме з 1356 р.

Згідно з привілеєм Казимира III маґдебурзьке право надавалось усім мешканцям міста з приміткою, що «для втіхи згаданого міста і збільшення кількості його вірних мешканців надаємо і встановлюємо цьому місту на вічні часи німецьке право, яке звичайно називається маґдебурзьким, усуваючи там усі руські права і всі руські звичаї, будь-ким ухвалені, які можуть якимсь чином стояти на перешкоді цьому німецькому праву. Іншим народам, що живуть у цьому місті, а саме: вірменам, євреям, сарацинам, русинам та іншим будь-якого стану та становища з особливою нашою ласки дозволяємо користуватись відповідно до їх звичаїв, зберігати необмеженими їхні права, надаючи одночасно їм можливість, щоб будь-які кримінальні справи, які виникнуть між ними і іншими, вирішувати за маґдебурзьким правом і при вийті відповідно до їхніх прохань. А якщо відмовлятимуться судитися за маґдебурзьким правом, яким вищезгадане місто повинно користуватися, тоді вказані нації... мають можливість поставити і розв'язувати будь-яке питання на суді своєї нації, але під головуванням міського вейта»³⁴.

Враховуючи ці особливості, маґдебурзьке право ставало реальним виразом закономірного процесу формування міщанства як стану. Незважаючи на втрату чисельної переваги в складі населення, німецький елемент переважав у міському управлінні Львова. Поряд із суто німецьким іменами та прізвищами зустрічаємо такі їхні поєднання з польськими: Мазанц Станислав, Яцимирський Микола, Августинович Валентин³⁵.

Сприятливим для розвитку міст Галичини були організаційні форми їхнього існування. Започаткувавшись як ексклюзивна форма життя німецьких колоній у Володимирі, Сяноку і Львові, німецьке (маґдебурзьке) право вже на поч. XV ст. поширилось у всіх більших містах Галицької Русі й Поділля, перетворившись на загальноприйняту норму міського укладу.

Встановлено, що культурним посередником, з допомогою якого воно проникало до Галицької Русі із Саксонії, Пруссії та Силезії, стали польські міста. Окрім міґрації з етнічної Польщі, збільшення числа польського населення відбувалося і завдяки асиміляції німецького населення, про що свідчить і подвійна ідентифікація деяких імен та прізвищ у Львові: Валентин (Фолтим) Гебель, Лаврентій (Лоринч)

Кравець, Йоан Ганзльович, Томас Метла, Станіслав Гайзлёр, Ганус Пачкерович³⁶. Дуже активно міграційні процеси проходили в першій пол. XV ст. Так, у 1405–1426 рр. до Львова з германізованої Силезії прибув 131 колоніст, а з Німеччини та Пруссії прибуло тільки 5 осіб³⁷.

Серед інших обставин і той факт, що в XV ст. внаслідок демографічних процесів у найбільших містах Галичини – Львові й Перемишлі руське населення взагалі стає меншістю, витісняючись до передмість. У малих містах регіону (Коломия, Самбір, Городок, Переворськ) руська людність й надалі становила основну масу населення. Однак слід мати на увазі, що в етнічній структурі ремісничого населення згідно з нормами маґдебурзького права абсолютно переважали поляки і німці (наприклад, так було в Коломиї)³⁸.

У центрі активних міграційних процесів, які впливали на етнічну та професійну структуру населення міста, впродовж XV – у першій половині XVI ст. перебував Львів. Більшість прибульців тут походила з міст і сіл Руського воєводства, Малопольщі та Силезії. На поч. XV ст. більшу частину населення у Львові становили німці, про що свідчить переважання німецьких імен і прізвищ у податкових реєстрах. У реєстрі шосу 1405 р. серед 552 згаданих мешканців середмістя Львова 349 мали німецьке походження³⁹. Одночасно в XV–XVI ст. відбувається міграція з галицьких сіл: до Львова перебралася 591 особа. Найбільшою проте була міграція з міст держави – колоністів дали Краків (89), Перемишль (75), Переворськ (53), Кросно (46), Самбір (45), Ланцут (41), Ярослав (36), Городок (36) та ін. За даними фінансових книг Львова, в другій чверті XVI ст. етнічне обличчя Львова визначало п'ять національних груп: поляки (38%), українці (24%), німці (8%), євреї (8%) та вірмени (7%). У другій чверті XVI ст. німецький елемент за чисельністю був на третьому місці – 65 осіб (11%)⁴⁰.

Отже, в першій чверті XV ст. німці у Львові становили понад 70% прибулого люду, проте на другу половину того ж століття їх позірно меншає – до 30%, на поч. XVI ст. – до 14%, а на сер. XVI ст. – до 6%⁴¹. Під впливом польських міських практик виробляється той тип міського устрою, найповніше представлений у Львові, який з часом – уже за львівським взірцем – проникав углиб українських

земель. Головне, очевидно, що принесло із собою маґдебурзьке право – це вилучення міських жителів з-під юрисдикції королівської адміністрації і запровадження виборного самоврядування⁴². Одночасно з цими процесами відбувалася прискорена колонізація християн-католиків (чехів, угорців, німців), які завдяки спільній релігії та мішаним шлюбом розчинялися в польській спільноті міст. Серед ремісників-середміщан, згаданих у фінансових книгах Львова другої чверті XVI ст. понад 95% становили німці, поляки й інші представники католицької більшості⁴³.

Визначаючи такі обставини, слід пам'ятати, що з початком XV ст. в Галичині існували різні правові інституції, які склалися тут через своєрідні політичні й економічні обставини. Якщо, починаючи з княжого часу, місцеве населення користувалося звичаєвим, руським правом, то з приходом польських панів у XIV ст. поступово почали вводити польське і німецьке право. Згідно з грамотою Владислава Опольського 1378 р. волоське право діяло в гірських околицях краю, зокрема на Покутті і Галицькому Прикарпатті. Переломним у правовій системі Галичини став 1435 р., коли з офіційним введенням польського права посилюється гноблення українського населення⁴⁴.

Визначний дослідник панщини та її скасування І. Франко окреслив певні механізми правового становища селян, підкресливши, що «шляхті воно [руське право] було не до смаку, і вона оселялася чимраз більше осад чи то на волоським, чи на німецьким праві. В тих оселях порядки були зовсім інші. В селах на німецьким праві головою (сотником) був або сам пан, або хтось, кого він назначив; громада не мала вибору, а тільки добирала йому до помочі лавників. Солтис судив своїх підвладних селян і розділював між ними тягарі. Розуміється, що такий устрій був дуже на руку шляхті, бо позволяв їй найшвидше заводити по селах такі підданські порядки, які були в Польщі. От тим-то не диво, що від 1435 р., коли в Червоній Русі заведено польське право і польські суди, до кінця XV віку число осель на німецьким праві вже збільшується, поки вкінці зовсім не пропали невеликі решти староруського вічевого порядку по селах і не запанувало обік панщинязних тягарів також панське [домініальне] судівництво»⁴⁵.

З вищенаведених мотивів німецьке право, починаючи від другої

половини XIV ст., досить швидко поширюється в Галичині. Єдиним джерелом вивчення цих процесів є королівські й дідичні надання, які розширювали елементи німецького права тих часів, однак М. Грушевський показує, що до поч. XV ст. це право мали вже всі найголовніші міста краю і низка другорядних міських осад, і чимало сіл⁴⁶. Одним з чинників, що об'єктивно сприяли розвитку галицьких міст, було самоврядування відповідно до так званого маґдебурзького права, яке багато з них одержали. Це право надавали українським містам Галицької Русі польські королі, зацікавлені в економічному розвитку міст як джерел прибутків і бажаючи покласти відповідальність за їхню оборону на самих містян. Маґдебурзьке право певною мірою послаблювало залежність міст та їхнє населення від феодальної держави й окремих феодалів.

Етнічний склад міст Галицької Русі XIV – першої половини XVII ст. продовжував залишатися досить строкатим. Специфіка середньовічного галицького міста полягала в тому, що його населення здебільшого мало складніший етнічний склад, ніж навколишні сільські поселення. В містах краю досліджуваного періоду проживали поляки, німці, вірмени, євреї, білоруси, італійці, молдавани, серби, греки, болгари, хоча більшість становили все ж українці.

Багато іноземців – поляків і німців – проживало в містах Галичини. Польський уряд заселяв ці міста католицькими колоністами, прагнучи створити прошарок, на який він міг би спиратись у проведенні в цьому регіоні своєї політики. Однак у таких містах переважало, як правило, українське населення. Міста, де більшість становили католицькі колоністи, були винятками, іноземці проте становили в основному міський патриціат. Чисельна перевага місцевого населення в містах Галичини певною мірою перешкоджала наступові на їхні права з боку протегованого феодалами католицького патриціату.

Отже, специфіка давньої і середньовічної історії Галичини визначається перехрещенням на галицьких землях різних політичних і культурних впливів. Експансія німецької середньовічної культури і колонізаційні процеси відбувалися тут за безпосереднім протегуванням та активної участі галицько-волинських князів, а пізніше – польських королів. Особливе місце німців у структурі

міського населення Галичини витворили перші маґдебурзькі громади, а також самоврядні поселення німецьких міщан. Німецькі переселенці були переважно купцями, торговцями, ремісниками, мандрівними малярами і селянами із Силезії, Саарцини, Райнлянду. Самоврядні громади-колонії німецьких міщан у Галичині з правового і культурного поглядів залишалися ізольованими від місцевого українського населення.

Маґдебурзьке право стало реальним виразом закономірного процесу формування міщанства як суспільного стану. Маґдебурзьке право певною мірою послаблювало залежність міст Галичини та їхнього населення від феодальної держави й окремих феодалів. Протягом XIV–XVII ст. на маґдебурзьке право була переведена більшість великих і середніх міст краю, перетворившись на загальноприйнятую норму міського укладу. В середні віки етнічна і конфесійна належності багато в чому збігалися. Це було характерне і для Галичини, де розмежування між українцями з одного боку і поляками і німцями, а також західноєвропейцями, вірменами та євреями – з іншого, як правило, проводилось за конфесійним принципом. Німецьке право служило не тільки культурній і фіскальній меті, але й денаціоналізації українських земель, скріпленню польсько-католицьких впливів.

Унаслідок демографічних процесів у XV ст. у великих містах Галичини українське населення взагалі стає меншиною. Відбувалася прискорена колонізація християн-католиків (чехів, угорців, німців), які завдяки спільній релігії та мішаним шлюбом розчинялися в польській спільноті міст Галичини.

II. «DRANG NACH OSTEN»: АВСТРІЙСЬКІ НІМЦІ І НІМЦІ КНЯЗІВСТВ-ДЕРЖАВ У ПОХОДІ ДО АВСТРІЙСЬКОЇ ГАЛИЧИНИ

Входження Галичини 1772 р. до складу Австрійської монархії позначилося на всіх формах її економічного та суспільно-політичного життя. Принципово відмінна від попередньої адміністрація розпочала роботу з введення східногалицької провінції до централізованого державного механізму.

Протягом XVIII–XIX ст. сільське господарство становило основу крайової економіки. Розміри Галичини різко протиставлялися тій незначній політичній, господарській і культурній ролі, яку названий регіон відігравав у житті імперії. Ставлення Габсбургів до своїх нових східних провінцій як до малозаселених і промислово відсталих територій дозволяло урядові вирішувати демографічні проблеми старих територій, а також спроваджувати переселенців з Північної Німеччини, Надрейня, Палатинату. Тому початок перебування Галичини під ковою владою супроводжувався інтенсивними міграційними процесами, які спричинили певні зміни в етнічній структурі населення краю¹.

Державні органи влади організовували і підтримували еміграцію десятків тисяч німців-колоністів, сподіваючись, що вони стануть взірцем доброго господарювання. Саме в німецьких колоністах австрійські урядові чинники вбачали міцну опору для проведення колонізаторської політики, перетворення Галичини на ринок збуту промислової продукції та аграрно-сировинний придаток метрополії².

Завдяки заохочувальній політиці уряду Австрії в галицьких містах і селах, наприклад, у XVIII – першій пол. XIX ст. поселилося чимало німецьких ремісників і купців³, а в сільській місцевості виникло 186 німецьких колоній⁴, розміщених переважно в східній частині Галичини⁵.

Австрійський уряд запросив до Галичини переселенців з німецьких провінцій та із сусідніх країн (Пруссії, Саксонії, Баварії, Фландрії, Польщі, Чехії)⁶. В перші роки німецької колонізації Східної Галичини виникло приблизно 150 німецьких автономних поселень⁷. Більшість таких колоній виникла на українській етнічній території, на схід від р. Сяну. Уряд Австрії вважав за доцільне, щоб усі ці нові поселення створювалися окремо для протестантів і католиків з метою легшого та швидшого їх забезпечення культовими спорудами й освітніми закладами⁸.

Поселенці Йосифінської колонізації (від імені Йосифа II, сина цесаревої Марії-Терезії) на сільській території східної частини Галичини майже всі прийшли з Південно-Західної Німеччини⁹. Районом походження емігрантів до Східної і Південно-Східної Європи протягом XVIII ст. були Пфальц і сусідні області Гессен, Середня Райнська земля, Гунсрюк, Люксембург, Мозельська земля, Сарцина, Лотарингія, Ельзас, Баден, Вюртемберг¹⁰. Ці території, насамперед Пфальц, відносно швидко були знову заселені після спустошення, руйнування і плюндрування Тридцятирічної війни (частково іммігрантами з Північної Італії) та були стабілізовані також в агрокультурі¹¹.

Через традиційне право успадкування Пфальц і околиця були ділянками реального поділу спадщини, тобто батьківські ґрунти рівномірно успадковували всі діти. В інших частинах Німеччини діяло інше право успадкування (Anerbenrecht), за яким визнавався тільки один спадкоємець неподільного нерухомого майна (Anerbe). Цим спадкоємцем був або перший (найстарший), або рідко – наймолодший син¹². У Південно-Західній Німеччині внаслідок безперервного поділу земель виникла така ситуація, коли сільськогосподарської площі не вистачало для прожитку селянської родини. Крім того, Пфальц у XVII і XVIII ст. був регулярним театром різних воєнних дій – з усіма негативними наслідками¹³.

Після Вестфальського миру Німеччина залишалася широким полем, на якому час від часу європейські держави вирішували свої суперечки, почасти місцем вербування солдатів, а дрібні володарі прямо продавали своїх підданих на службу в чужі краї¹⁴. Катастрофічні наслідки Тринадцятирічної війни для німецьких князівств примусили найдалекоглядніших німецьких чиновників займатися переселенською політикою і її практичною реалізацією¹⁵.

Вирішальним у міжнародному законодавстві про іноземних колоністів XVIII ст. був приклад Пруссії¹⁶, активна переселенська політика якої була зумовлена необхідністю заселення й господарського освоєння нових територій¹⁷.

Показовим тут був Потсдамський едикт від 29 жовтня 1684 р., який містив перелік гарантій і зобов'язань уряду, фіксував умови переселення і права переселенців¹⁸. Едикт закликав до переселення всіх охочих, не обумовлюючи їхнього соціального і майнового статусу та релігійної належності. Особам, які побажали переїхати, обіцяли кошти для переселення, докладні маршрути і провідників, безкоштовне провезення грошей, майна і товарів, право безкоштовно селитися в порожніх або занедбаних будівлях, ділянки землі для будови і будівельні матеріали, звільнення від податків на 10 років, безмитний вступ до ремісничих цехів, ділянки землі для землеробів, гарантії грошових позик для підприємців. Дворяни отримували посади на їхнє бажання, право утворювати спільноти, проводити релігійні церемонії рідною мовою.

Найбільша хвиля німецького розселення і закладення колоній у Галичині припадає на 70–80-ті рр. XVIII ст. – часи радикальних реформ австрійського імператора Йосифа II¹⁹. Предметом найпершої турботи австрійського уряду в Галичині було встановлення порядку і соціальної дисципліни. Австрійська імператриця Марія-Терезія та її син Йосиф II проводили так звану «модну» тоді серед європейських монархів політику просвітництва, основною засадою якої було узалежнення могутності держави від поширення освіти й усіляких свобод серед її підданих²⁰. Захоплені території було поділено на 18 адміністративних округів, на чолі яких стояли старости; функції адміністративної і судової влади на місцях виконували власники маєтків (дідичі) або їхні ставленики, яких затверджували окружні старости²¹.

Багато німецьких колоністів прибуло на нові землі, починаючи з 1783 р. На цей рік припадає заснування понад 35% усіх німецьких колоній, які виникли в Галичині у 80–90-х рр. XVIII ст. Згідно із статистичним графіком Ф. Брауна впродовж червня 1782 – січня 1786 рр. до Галичини переїхало 14 257 осіб; а в 1802–1803 рр. це число доповнили ще 478 осіб (разом – 14 735 поселенців)²². Зокрема в період 1783–1784 рр. до східної частини Галичини було спроваджено

німецьких переселенців земель Рейнланд-Пфальц (8393 особи), Саарцини (1424), Гессен (1177), Вюртемберг (1060), Баден (760), Баварії (199), Саксонії (50), Ельзас-Лотарингії (416), Люксембурга (69) та ін.²³

Загальною метою політики Йосифа II стали економічні реформи, передусім у сільському господарстві. Німецькі історики Г.-К.Гайнц і М.Даум підкреслюють, що Йосифінські реформи сільського господарства Східної Галичини для кращого сприяння і поліпшення ситуації селян в Австрійській імперії розголошували в краї великі друковані постанови німецькою і польською мовами, усні доповіді державних службовців, поодинокі проповіді священнослужителів²⁴. Імперський патент від 1775 р. обмежував права світських і духовних землевласників. Відтоді власник маєтку вважався необмеженим власником лише домінікальної землі, а на рустикальну (селянську) землю мав права «верховної власності». На практиці це означало, що дідич уже не міг безконтрольно розпоряджатися селянськими наділами. Згідно з патентами від 1784 і 1786 рр. світським і церковним землевласникам заборонялося закладати, дробити, приєднувати до фільваркової заорки чи обмінювати селянські наділи²⁵. В жовтні 1782 р. уряд Австрії дозволив селянам покидати з панського дозволу маєток свого власника. Водночас було ліквідовано середньовічні баналітети й привілеї дідичів (горілчану і соляну монополію).

Йосифінські реформи послужили основою для складення у 1785 р. в Галичині першого земельного кадастру²⁶. Австрійський уряд сподівався отримати правдиву оцінку природних ресурсів краю, тому приділив обмірові та описові земель особливу увагу. Прибутковість земельних угідь визначалася на основі одержуваних доходів від вирощування зернових (пшениці, жита, ячменю та вівса), збору сіна й отави (з лук), щорічного приросту твердих і м'яких порід дерев (з лісів) тощо. Складення земельного кадастру дало можливість державним чиновникам повніше з'ясувати майновий стан дідичівництва і селянства²⁷.

Уряд Австрії намагався не допустити загострення в державі соціальних відносин. З цією метою, а також задля регулярного надходження до державної скарбниці податків від селян він у 1775 р. заборонив власникам маєтків вимагати з підданих понаднормові

повинності, взагалі надмірно їх утискати, тобто вимагати виконання робіт, не зафіксованих в інвентарях. Заборонялося виганяти селян на панщину у вихідні й святкові дні, оголошувалася незаконною практика використання в маєтках примусового найму, засуджувалося зловживання маєтним дворянством і духівництвом пропінативною монополією, заборонялося піддавати селян тортурам тощо²⁸. В 1786 р. австрійський уряд здійснив нову спробу обмежити кріпосницьке свавілля в Галичині. Зокрема було встановлено максимальну (триденну) панщину, регламентовано робочий день, скасовано нормовану панщину (урочну систему).

Реформи уряду Йосифа II в соціально-економічній сфері завершилися встановленням у 1789 р. єдиного поземельного податку для всіх землевласників, незалежно від форм власності на землю. Розмір податку не міг перевищувати певного відсотка з прибутку господарства, причому для Галичини, яка в економічному відношенні була найвідсталішою територією імперії, цей відсоток був найнижчий. Однак подальші спроби австрійського уряду повністю замінити панщину грошовим побором із селян на користь власників маєтків, тобто перевести селян на грошовий чинш, зазнали невдачі через опір поміщиків та маєтного духівництва²⁹. Здебільшого землі, які були відведені для парцеляції, не становили суцільного масиву, а були розсіпані на різних ділянках поміж рустикальними ґрунтами. Обшар, виділений під кожну колонію, ділився на ниви (кількість нив залежала від урожайності і класу землі, кількості колоністів тощо). Сам клас не залежав від урожайності ґрунту; лука, пасовище, місце для будинку, город могли належати до того ж класу, що й орна земля.

Австрійська програма міграції німців у Галичину передбачала значне інвестування за рахунок державного бюджету. Мігранти отримували гроші, коней і харчі на дорогу, а з приїздом на визначене місце поселення – безкоштовно землю з правом спадщини, велику рогату худобу, будівельні матеріали, сільськогосподарський реманент, посівні матеріали тощо³⁰. Німецьких колоністів звільняли від сплати державних податків, і вони зберігали свободу віросповідання. Заходами колонізації планувалося збільшити кількість населення Австрійської держави, тому що підданам Австрії (громадянам внутрішніх територій) переселятися принципово не дозволяли.

Винятки були тільки на початку процесу колонізації (в липні і серпні 1782 р.), коли німецькі та чеські родини з Моравії були реєстровані і переважно згруповано поселені в Мюнхенталі, округ Яворів³¹. Серед торговців, ремісників, фабрикантів, які прийшли в Галичину поза державною патентною імміграцією, було багато австрійців. Патент імміграції (Einwanderungspatent) австрійської імператриці Марії-Терезії від 17 червня 1774 р. стосувався передусім торговців, художників, фабрикантів, спеціалістів і ремісників та мав на меті (переважно в містах) піднесення торгівлі і промисловості краю³². Зокрема, патент передбачав звільнення на шість років від податків та одержання безкоштовно права на громадянство і професію. Католики могли оселятися скрізь, протестанти – лише у Львові, Бродях та деяких західних галицьких містах³³.

Патент заселення Йосифа II від 17 вересня 1781 р. відкривав цілковито нові перспективи. Імперський патент свободи віросповідання (Toleranzpatent) від 13 жовтня 1781 р., що вступив у законну силу 10 листопада 1781 р. і гарантував протестантам вільне і безперешкодне виконання релігійних культів, був першим втіленням гуманістичної ідеї в системі Австрійської імперії³⁴. Вперше протестанти могли емігрувати без обмежень, їм гарантували свободу віровизнання³⁵. Документ гарантував на 10 років звільнення від податків. Самі поселенці та їхні найстарші сини були звільнені від військової повинності.

Первісними адресатами Йосифінського патенту заселення були і німці* на території колишньої Речі Посполитої, яких спонукали до переселення до Східної Галичини. Однак патент поселення

* У цьому разі можна говорити про деяку умовність терміна «німці». В першоджерелах переписів вони подекуди називали себе «швабами», «австрійцями», «євангелістами аугсбурзькими» та ін. Етнонім «німець» мав класовий зміст. Ця назва радше стосувалася крамаря, ремісника або лихваря. Пізніше вона поширювалася на кожного, хто мав суто міський фах – письменників, шкільних учителів, клерків, адвокатів. Німці дуже часто усвідомлювали себе австрійцями, а не німцями, так само, як дворяни Пруссії вважали себе винятково пруссами. Слід підкреслити, що в 1805–1815 рр. Німеччини не існувало взагалі, а після 1815 р. німецькі суб'єкти Габсбурзької монархії знову стали членами «Німецької конфедерації». (Докл. див.: А. Дж. П. Тейлор. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської монархії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – С. 24, 26, 27).

запрошував до коронного краю не лише німців, а й представників інших національностей³⁶. Особливо враховувалося, що в імміграційному русі братиме участь населення з Росії, Пруссії або Польщі. Це підкреслювало, що австрійський уряд не мав політичних намірів германізації Галичини³⁷. В порівнянні із заходами, які застосовували на інших територіях Європи, Йосифінська колонізація, як і пізніше – Францисканська (від імені Франца І, сина цесаря Леопольда II, останнього імператора Священної Римської імперії і першого імператора Австрії), у відносно густозаселеній Галичині отримала новий якісний характер³⁸. Він полягав у доповненні чинної системи розселення новими поселеннями, а в політичному плані – у «поліпшенні народонаселення» шляхом переселення заможніших селян.

На відміну від Йосифінської колонізації, новий етап процесу – Францисканська³⁹ за своєю ефективністю була слабшою, що зумовило відносно швидку асиміляцію німецького населення⁴⁰. Францисканська колонізація пройшла зі складнішими наслідками для німецьких поселенців. Їм не компенсували витрат за переїзд до Східної Галичини.

Загальна кількість іммігрантів Францисканської колонізації становила приблизно лише третину йосифінських поселенців. Нових колоній виникало мало, бо бракувало землі. Прикладом може бути поселення Вальддорф, розташоване на південному заході від Львова. Дослідники підкреслюють, що типовими були перш за все «вселення» (Einsiedlungen): окремі родини колоністів оселялися на звільнених українських або польських дворах в українських селах Східної Галичини⁴¹. На відміну від попередньої хвилі німецької колонізації, більшість поселенців була католицького віровизнання. Окрім австрійських німців, у поселеннях такого типу оселялися вихідці з центральних частин Чехії та судетські німці. До 1805 р. в східній частині Галичини оселилося 629 сімей з Німеччини і 603 сім'ї вихідців з Австрії⁴².

На відміну від заходів колонізації в часи абсолютизму, Йосифінська та Францисканська колонізації, а також приватні заходи поселення у відносно густонаселеній Галичині отримали якісний характер⁴³. Поселенцям у державних – колишніх клерикальних та

польських королівських і поміщицьких володіннях була гарантована державна допомога в будівництві будинків та в устаткуванні промислових виробництв. Для рільництва були обіцяні відповідна орна земля, селянський житловий будинок, стайня, сарай, комора, а також звільнення від фінансових та натуральних податків протягом десяти років і шести – від панщини. Зокрема для німецьких колоністів панщина була замінена терміном відробітку на користь Австрійської держави або фінансовим еквівалентом. Так, у 1871 р. відробіток у колоніях становив – у Полівцях 83 дні на рік, згодом цю межу зменшили до 25-ти днів, а в колонії Багінберг вона становила 40 днів⁴⁴.

Німецькі колоністи зробили помітний внесок у розвиток сільського господарства Галичини: освоєння значних площ невживаних земельних угідь, підвищення культури землеробства (запровадження вирощування ріпака, хмелю, ревеню, різних видів конюшини), садівництва, упорядкування лісового господарства, поліпшення годівлі худоби⁴⁵. Заборона поселенцям продавати і дробити наділені їм для господарювання земельні площі забезпечувала колоніям розквіт на тривалий період. Цим програвали українські та польські селяни, господарства яких мали тенденцію до постійного роздроблення. Така ситуація дозволяє Г.-К. Гайнцові стверджувати, що німецькі колоністи були «послами» реформи Йосифа II⁴⁶. Одночасно рілля і луки в нових поселеннях колоністів розмежовано й розподілено за системою, яку знали та застосовували в німецьких землях⁴⁷.

Як відзначалося, більшість колоній була заснована на землях державних (камеральних) маєтків, значно менше було їх на приватних і домініальних землях. У цьому полягає причина того, що найбільше німецькі колонії були зосереджені в територіальній смузі Жовква – Львів – Самбір. Згідно зі статистичними звітами С. Бредецького найбільше колоній зафіксовано в Жовківському – 17, Львівському – 18, Самбірському – 21 округах; в інших округах їх помітно менше: в Бережанському, Стрийському, Сяноцькому – по 7, Золочівському – 8, Перемиському – 9, Чернівецькому – 10⁴⁸. Отже, з цього випливає, що на схід і захід від цієї умовної смуги поселення кількість колоній зменшується, небагато їх на галицькому Підкарпатті⁴⁹.

Часто німецькі колонії виникали поблизу міст або в самому місті, а також біля сіл; поселення були малолюдними, їхнє населення коливалось в межах 10–35-ти сімей переселенців. Переважна більшість колоній мала німецькі назви, лише невелика частина – українські. Наприклад: Добряничі, Ушківці (Бережанський округ), Богданівка, Сигнівка, Хоросно (Львівський), Доброгостів, Купновичі (Самбірський), Береги (Сяноцький) та ін.⁵⁰

Значна частина німецьких колоній у досліджуваний період мала паралельні назви – українські й німецькі з однаковими чи близькими смисловими значеннями: Літня – Зоммертау, Новосілка – Нойдорф, Винники – Вайнберг, Вишенька – приблизно Вальдлоф, Серни – Регберг і т. п.⁵¹. Колонії, які виникали на околицях галицьких міст (чи поблизу їх), найчастіше зберігали назви відповідних населених пунктів або ж приймали означення «Новий» («Ной»)⁵².

Протягом 1772–1857 рр. німецьке населення Галичини зросло кількісно і становило помітну національну меншину в обох її частинах. Зокрема в 1784 р. до Галичини приїхало від 7236 (за підрахунками В. Куна)⁵³ та 5736 осіб (за підрахунками Ф. Брауна)⁵⁴. Впродовж 1782–1785 рр. на нові землі прибуло 3216 сімей (разом – 14 669 осіб). У 1789 р. в колоніях мешкало 3104, а в містах – 217 сімей⁵⁵. Під час Францисканської колонізації до 1805 р. в краї оселилося 629 сімей з Німеччини, в тому числі 603 сім'ї з австрійських провінцій. У контексті цієї поселенської політики (Бемервальдська колонізація) виникають колонії Маріагільф (1811), Тересівка південніше від Долини (1818), Махлінець (1823), Ангелівка (1826), Людвиківка (1830), Феліціенталь, Аннаберг, Карлсдорф Сколівського округу (1835), Пехерсдорф (1836), Ной (Новий) Мізунь (1844), Яммерсталь (1848)⁵⁶. Цьому сприяла гнучка внутрішня політика уряду Австрії щодо німецькомовного населення.

У межах державної програми реформування господарства краю імперський уряд заселив його території німецькими колоністами. Поселенців вербували з числа збіднілих селян і ремісників Південної Німеччини, спустошеної війнами, Ельзасу, Рейнланду і Судетського басейну⁵⁷. Заселення краю німецькими колоністами певною мірою сприяло його соціально-економічному розвитку. Незважаючи на зміни держав та урядів, поселенці не лише адаптувалися, але й

поступово розселилися всією територією. Архівні документи свідчать, що австрійський уряд і власники маєтків на місцях (поляки, євреї) протегували німецьким колоністам, що дозволяло останнім у кращих умовах розвивати в колоніях землеробство і тваринництво.

Як бачимо, німецька колонізація Східної Галичини кін. XVIII – сер. XIX ст. носила не промисловий, а землеробський характер, адже вона була скерована не в міста, а в села⁵⁸. Метою австро-німецької колонізації було поселення вихідців з Південно-Західної Німеччини, які мали стати прикладом для українців у розвитку агрокультури. Особливою в історії Східної Галичини була Йосифінська колонізація, підґрунтя якої закладалося в Чехії і Моравії, а пізніше – в Південній Угорщині⁵⁹.

Таким чином, реформаторська політика Марії-Терезії та Йосифа II в дусі освіченого абсолютизму, хоч не підірвала основ старого ладу, змінила саме розуміння суспільних відносин, завдяки чому спричинилася до активізації всіх станів суспільства. Єдиновладдя, канцелярська таємниця, виконання через чиновників, залежних лише від призначення та контролю верховної влади, були загальними рисами урядів усіх європейських держав доби Просвітництва. Маючи на меті зміцнення централізованої Австрійської держави, віденський уряд ліквідував багато привілеїв польської шляхти (її політичні інституції) та підпорядкував її австрійській адміністрації. Це викликало протидію місцевої шляхти всіх земель, прилучених до монархії, зокрема й галицької. Виступаючи в обороні своїх станових інтересів, шляхта подавала себе як виразницю волі цілого народу, що послуговувався тією самою мовою. Це й стало згодом першим поштовхом до національного відродження і розвитку національних рухів, що охопили всі верстви етнічно-культурних і національних суспільностей Європи. Послідовні аграрні реформи, зокрема скасування особистої залежності селян, обмеження панщини, надання селянам самоврядування, створювали передумови збільшення активності сільського населення. За часів правління Марії-Терезії в її монархії з'являється германізаційна течія, речники якої пропагували ідею, керовану лише німецьким елементом. Ці ідеї знайшли благодатний ґрунт за доби Йосифа II, реформаторський запал якого і політичні ідеали абсолютизму промочували плях таким

тенденціям. У Йосифінську добу вважалося, що «велика держава може бути добре керована тільки тоді, коли має одностайні – апарат, адміністрацію, судівництво. Щоб утримати цей апарат в одних руках центрального уряду, потрібна одна мова. Цією мовою може бути тільки німецька...»⁶⁰ Політика германізації, що в усіх місцевостях Австрійської імперії маніфестувала панівні амбіції австрійських німців, повсюди викликала однакову реакцію – розбуджувала місцеві національні почуття.

Отже, заходи, спрямовані на формування розселення в імперіях епохи абсолютизму, мали насамперед кількісний характер. Державні (або приватні за державним дорученням) організаційні заходи Австрійської імперії щодо поселення німецькомовного населення на новонабутих територіях здійснювалися з метою значного збільшення кількості населення (і таким чином – вищих зборів податків) на відносно малозаселених територіях. На відміну від аналогічних заходів у Пруссії, Австрії та Росії, колонізаторська політика Марії-Терезії (1774–1781 рр.), Йосифа II (1781–1785 рр.) і Франца I (1802–1805 рр.) та приватні заходи колонізації (1815–1830 рр.) у відносно густонаселеній Галичині отримали якісний характер.

III. НІМЕЦЬКІ КОНФЕСІЇ ГАЛИЧИНИ: МІЖ НАЦЕЮ, КОНФЕСІЄЮ І РЕЛІГІЙНІСТЮ

Традиційні німецькі військово-політичні і культурні впливи в Галичині із Саксонії, Пруссії та Силезії певною мірою були зумовлені спільністю етнічної і конфесійної належності. Останні, як свідчать новітні дослідження, в середньовіччі та ранньому новому часі багато в чому збігалися¹. Характерні для середньовічного світовідчуття поділ світу на полярні протилежності, недовіра й упередженість до всього «чужого» в національному, мовному та віросповідному аспектах не були абсолютними. Людина середньовіччя з часом дедалі більше прагнула долати численні перепони на шляху до взаєморозуміння, позбуватися відчуженості всупереч релігійній та етнічній ворожнечі, постійним кривавим зіткненням. Спільність духовно-культурних процесів Заходу і Сходу Європи мала свій вияв і в багатьох інших сферах². Це було характерне і для Галичини, де розмежування між русинами (українцями) з одного боку і поляками і німцями, а також вірменами та євреями – з іншого, як правило, проводилося за конфесійним принципом. Виявом такого розмежування була й конфесійна диференціація німецького населення регіону Східної Європи, дослідження передумов, становлення та наслідків якої являє значний науковий інтерес.

Найдавніші повідомлення про тимчасову появу в Галичині німецьких купців сягають ще другої пол. IX ст. Згодом до них приєдналися торговці з Австрії, Силезії та Саксонії. Поряд з ними німці прибували сюди і як мандрівники, місіонери, і як учасники різних посольств. Торгові візити німецьких купців тривали і в X–XI ст., що підтверджують знахідки германських динаріїв і вендок на цій території.

Від початку XI ст. невеликі групи німців починають осідати й обживатися в містах Галицького князівства і вести тут свої

торговельні справи. Військово-дипломатичні контакти галицьких князів з різними німецькими політичними угрупованнями призвели до появи німецьких воїнів, які брали участь у військових діях на боці руських правителів. У часи Галицького і Галицько-Волинського князівств у нашому краї почали з'являтися і німецькі ремісники, які розбудовували галицькі міста³.

Впродовж усього періоду середньовіччя німці традиційно посідали важливе місце в системі контактів русько-української етнічної спільноти Галичини з Тевтонським орденом та німецькомовними державами-князівствами, які, щоправда, були різними за своєю політичною кон'юнктурою⁴. Активні контакти Галичини з німецькими землями і лояльна політика щодо німців панівної князівської верхівки згодом призвели до появи в деяких містах невеликих німецьких колоній, в яких проживали переважно купці, ремісники, зрідка воїни та духовні особи. Згодом окремі з них почали займати високе становище і впливати на внутрішнє життя галицьких і волинських міст⁵.

Державний і політичний провід Галицько-Волинського князівства, пізніше – Руського королівства доволі широко протегував німецькому населенню міст Галичини. В цьому східнослов'янському князівстві поширювалася латинська мова, зокрема в канцеляріях, а приплив німецьких колоністів активізував інтеграцію краю в західноєвропейську систему економічних і політичних відносин. Ці тенденції проявилися головним чином у техніці ремесла, в торговельній справі, в організації міського самоврядування.

Збільшення числа чужинців у містах Галичини в XIV – на поч. XV ст., відносна недорозвиненість міського життя, посилення міжконфесійного протистояння на німецьких територіях (католики – протестанти) спричинили виокремлення з німецького середовища першого міського патриціату галицьких міст. Його основою було маґдебурзьке право, яке стало реальним виразом закономірного процесу формування міщанства як суспільного стану⁶.

Ці правові норми служили не тільки культурній і фіскальній меті, але й денаціоналізації регіону, скріпленню польсько-

католицьких впливів. У великих містах Галичини німці, які були повноцінними міщанами, зайняли провідні позиції. Вони відігравали істотну роль у повсякденному житті цього східноєвропейського регіону. З одного боку німці сприяли входженню цих земель у загальноєвропейські культурні та політичні процеси, а з іншого – привілеї німців-католиків були чинником денаціоналізації тих, хто не належав до привілейованої в масштабах Польської держави католицької релігії.

Причинами значного збільшення кількості німецького населення на відносно малозаселених територіях Східної Європи загалом і в Галичині зокрема були безперервний поділ землі в Південно-Західній Німеччині і нестача сільськогосподарської площі для прожитку німецької селянської родини після Тридцятирічної війни 1618–1648 рр. та Аугсбурзького миру 1655 р. Вони й призвели до глибоких змін в економіці, політиці та національному житті німецьких князівств-держав і сусідніх держав.

В останній третині XVIII ст. найточнішою характеристикою етнічної належності в Галичині залишалося віросповідання. З точки зору конфесійної диференціації німці в Галичині* не становили єдності, а поділялися на кілька окремих спільнот. До них входили віруючі однієї-двох національностей – євангелійно-лютеранські

---

* Як свідчать джерела, на початку колонізації надзвичайно важливою була етнічна самоідентифікація німецькомовних переселенців. Іншим потужним пластом, що зумовлював самоідентифікацію колоністів, була релігійна належність. З часом у середовищі німецькомовних колоністів формується нова ідентичність, яка ґрунтується на спільному проживанні в межах однієї колонії або округу. Так само, як німці-колоністи практично не бачили різниці між сусідами українцями і поляками, які мали виразно відмінні життєві практики, так і в очах українських і польських селян католики, лютерани, реформати, меноніти, шваби, гессенці були «німцями». Спостереження, зроблені на підставі джерельного матеріалу, який стосується Галичини, не дають підстав твердити, що етнонім «німці» означав там лише німців-протестантів. Під цим етнонімом розуміли всіх представників німецького етносу незалежно від християнської конфесії.

німці*. Для німців Галичини, як і для всіх німців Східної Європи, була характерна поліконфесійність. Основну й чисельно переважну групу німецьких конфесій у Галичині становили представники різних напрямків протестантизму, римо-католики і зовсім незначну кількість – інших віросповідань.

Приєднання Галичини до складу Австрійської імперії позначилося на всіх формах її політичного, економічного та культурного розвитку. Міжнародний досвід у європейському законодавстві щодо іноземних колоністів XVIII ст. Пруссії («Потсдамський едикт» від 29 жовтня 1684 р. Великого курфюрста Фрідріха Вільгельма I) та Росії («Маніфест» 1763 р. імператриці Катерини II) і заходи, спрямовані на формування розселення німців у регіонах абсолютистських імперій (Чехії, Моравії, Росії, Південній Угорщині) дозволяли Австрії централізовано проводити колонізаторську політику в Галичині. В 1774–1830 рр. смислом такої політики були організація переселення німців-колоністів для поселення в містах та селах Галичини, а також заснування окремих поселень.

Наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. австро-німецька колонізація Галичини призвела до появи тут нової німецької національної спільноти, яка зробила не тільки вагомий внесок у політичний, сільськогосподарський, промисловий та культурний

* Євангелістсько-лютеранська церква в Австрії успадкувала всі основні положення лютеранства, сформульовані ще в XVI ст. Мартіном Лютером (1483–1546). В адміністративному плані церква поділялась на консисторіальні округи, очолювані генерал-суперінтендантами, консисторії – на проборства, а проборства – на парафії. Євангелістсько-унійна церква була утворена на підставі декрету пруського імператора Вільгельма III від 27 вересня 1871 р. Ця інституція становила об'єднання двох церков: лютеранської і реформованої, які продовжували частково зберігати свої доктринальні відмінності. До названої церкви належав «Evangelischer Oberkinchenrat» («Євангелістська вища церковна рада») у Берліні (Докл. див.: Shoen D. Das Evangelische Kirchrat in Preussen. – Bd. I. – Berlin, 1903). На території німецьких князівств-держав, а пізніше – Німецького Райху діяла Старолютеранська церква, утворена 1817 р. і лише в 1845 р. визнана державою. На підставі «патенту толерантності» австрійського імператора Йосифа II дозволялося переселення німецьких євангелістів (з Південної Німеччини, головним чином – Палатинату) до Галичини. (Див.: Völker K. Die Entwicklung des Protestantismus in Osterreich. – Leipzig, 1917. – S. 89–91).

розвиток, але й збільшила чисельність протестантів і католиків краю.

Початки колонізації припали на панування імператриці Марії-Терезії і були пов'язані з так званим «патентом заселення», який вона видала 1 жовтня 1774 р. Документ закликав до поселення в Галичині купців, малярів, промисловців і ремісників католицького й унійного віровизнань. До цього акта додавався й інший патент – для протестантів, яким дозволялося оселятися в чотирьох містах: Ярославі, Замості, Львові і Заліщиках⁹. Планову колонізацію Галичини розпочав імператор Йосиф II, який поселяв тут людиність, зайняту передусім в аграрному секторі економіки. Переважна більшість колоністів походила з Південної Німеччини, головним чином з Палатинату¹⁰. 13 жовтня 1781 р. імператор усунув останні перешкоди для переїзду в Галичину протестантів, оголосивши так званий «патент толерантності» для всієї Австрійської монархії¹¹. У 80-х рр. XVIII ст. серед колоністів з Південної Німеччини до Галичини переїхала значна кількість євангелістів* (лютеранів**), реформованих євангелістів (кальвіністів***), менонітів**** і католиків¹².

Упродовж 1782–1814 рр. процеси колонізації Галичини відбувалися повільно. Так, у 1786 р. на 3087 родин колоністів лютеранів було 1445 родин (47%), католиків – 1216 (39%),

* Євангелісти, євангелістські християни – одна з течій у протестантизмі, близька до баптизму. Перші прихильники євангелістів відомі від поч. XVII ст.

** Лютеранство – найбільший напрямок протестантизму, заснований Мартіном Лютером (1483–1546) у XVI ст. В лютеранстві вперше сформульовано головні постулати протестантизму.

*** Кальвінізм – один з трьох основних напрямків протестантизму поряд з лютеранством і англіканством. Засновником течії вважають Жана Кальвіна (1509–1564).

**** Секта менонітів виникла в Південній Німеччині та Швейцарії в ході селянської війни 1525 р., а потім поширилась і в Північній Німеччині та Голландії. Засновником секти був Денно Сімонс (1456–1561). Переслідувані в Німеччині та Голландії, меноніти на поч. XVII ст. переселились у Західну Пруссію, звідки в кінці XVIII ст. вони емігрували далі на схід, в Австрійську імперію. Галицькі меноніти були тією частиною галицьких колоністів, для яких головною причиною переселення були саме релігійні утиски в себе на батьківщині.

реформованих – 398 (13%) і менонітів – 28 (1%)¹³. До 1814 р. кількість колоній збільшилася до 184, і в них мешкало приблизно 20 000 колоністів, з них – приблизно 12 000 осіб євангелістського віровизнання¹⁴. В подальші роки заселення краю тривало, однак значною була приватна колонізація. Кількість євангелістів у Галичині на кінець 40-х рр. XIX ст. становила 30 000 осіб, а 1880 р. – 40 919 осіб¹⁵.

Протестанти, які прибували до Галичини, отримували право організувати парафії на власні кошти. Для колоністів-католиків не передбачалося утворення окремих парафій¹⁶. Першу протестантську парафію утворили в Стадлі, іншу – в Райхсгаймі. В засягу йосифінської колонізації утворилися євангельські гміни у Львові, Райхенау і Брігідау. До другої пол. 60-х рр. XIX ст. кількість пасторатів зросла до 25-ти, з яких тільки три були реформованими: Йозефсберг, Кенігсберг і Коломия-Багінсберг¹⁷.

Для організаційного оформлення спільноти розпорядженням від 7 травня 1789 р. територію Галичини поділено на два сеньйорати з центрами в Білій і Львові. До першого сеньйорату спочатку належали парафії: Біла, Підгір'я, Райхсгайм, Ранішау і Стадло; до другого: Львів, Брігідау, Дорнфельд, Гартфельд і Заліщики. До 1804 р. території обох сеньйоратів підлягали Силезько-Моравській суперінтендатурі з центром у Цешині¹⁸. Ця суперінтендатура була найбільшою в Євангелістській Церкві Австрії того часу¹⁹.

Децю осібно розвивалися громади менонітів. Упродовж 1784–1785 рр. до Галичини прибуло, як уже зазначалося, 28 менонітських родин. Вони оселилися в колоніях Айнзідель (18 родин), Фалькенштайн (7) і Розенберг біля Щирця (3)²⁰.

На поч. XIX ст. осередки євангельських церковних правлінь діяли вже в 12-ти колоніях та містах Галичини: Львові, Гартфельді, Йозефові, Райхау, Бандрові, Дорнфельді, Брігідау, Йозефсберзі, Гельсендорфі, Унтервальдені, Угартстали, Заліщиках. Пізніше великого значення набувають міські євангельські управи Стрия, Станиславова, Коломиї²¹. Всі євангельські центри від 1804 р. ввійшли до Галицько-Буковинської суперінтендатури Церкви аугсбурзького і гелівецького визнання, коли Галичину було відділено від Силезії Цешинської в організаційному плані²². До 1810 р. в Галичині

перебувало 12 тис. євангелістів, які утворювали 19 церковних правлінь (17 аугсбурзького і два гелівецького визнання)²³.

На чолі нової суперінтендатури став пастор Йозеф Павліні (1804–1806), суперінтендатами були призначені Самуель Бредецький (1806–1812), Самуель Фукс (1812–1817), Фрідріх Вільгельм Штокман (1817–1831), Адольф Теодор Гаас (1832–1870) і Генель (1870–1885). Останнім очільником Галицько-Буковинської суперінтендатури за австрійського панування був пастор Герман Фріш з Білої (1888–1924)²⁴.

Права суперінтендата львівської суперінтендатури Церкви аугсбурзького та гелівецького визнання підтвердив постановою від 9 грудня 1891 р. крайовий уряд Галичини. До неї належали 29 церковних гмін²⁵ – з них у Галичині 21 аугсбурзького і три гелівецького визнання, на Буковині – відповідно чотири і одна; 106 шкіл, чотири сеньйорати, з них три аугсбурзького і 1 гелівецького визнання*. У сер. XIX ст. в 19-ти

* На поч. XX ст. до Львівської суперінтендатури Церкви аугсбурзького та гелівецького сповідань належали сеньйорати: I. Для західного церковного округу – 7 гмін аугсбурзького сповідання: в Білій, Кракові, Новому Сончі, Стадлі, Новому Гавлуві, Райхсгаймі-Голенбасі, Ранішові і 16 шкіл. Сеньйор: Кароль-Ян Ціпзер, парох Голенбаха. Парафії: Біла (парох – Герман Фріше), Краків (Ежи Габрис), Новий Сонч (Ян Фредерик Гретцмакер), Стадло (Вільгельм Теубер), Райхсгайм-Голенбах (Карль Ціпзер), Ранішау (Йозеф Фольварчний); II. Для середнього церковного округу – 11 гмін аугсбурзького сповідання: в Бандрові, Брігідау, Дорнфельді, Гельсендорфі, Гартфельді, Ярославі, Юзефові, Львові, Райхау, Стрию, Унтервальдені і 52 школи. Сеньйор: Павел Кождон, парох Брігідау. Парафії: Бандрів (Арнольд Коший), Брігідау (Павел Кождон), Дорнфельд (Емануель Гордон), Гельсендорф (Адам Стонавський), Гартфельд (Юзеф Плошек), Ярослав (Миколай Ричлік), Йозефів (Пйотр Годель), Львів (посада вільна, Ян Лабсік – вікарій провінції), Стрий (Ян Гергард), Райхау (Густав Кірнер), Унтервальден (Францішек Лаунгардт); III. Для східного церковного округу – 7 гмін аугсбурзького сповідання: в Чернівцях, Якобенах, Іллієшті, Радовцях, Станиславові і Заліщиках і 22 школи. Сеньйор: Юзеф Фроніус, парох Чернівців. Парафії: Чернівці (Йозеф Фроніус), Якобени (Кароль Франкендорфер), Іллієшті (посада вільна), Радовці (Мартін Деккер), Станиславів (Теодор Цеклер), Угартсталь (Ян Штубель), Заліщики (посада вільна). IV. Для округу гелівецького сповідання – 4 церковні гміни і 16 шкіл: в Андрасфальві, Йозефсберзі, Кенігсберзі і Коломиї. Сеньйор: Ян Сантрук, парох Йозефсберга. Парафії: Андрасфальва (Ян Шаш), Йозефсберг (Ян Сантрук), Коломия (Фредерік Шедель), Кенігсберг (Кароль Генрік Ройер). (Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1902. – S. 441.)

галицьких повітах мешкало 28 128 євангелістів і 1892 особи реформованого обряду. Найбільше їх зосереджувалося на Буковині, в Галичині – у Львівському, Стрийському, Золочівському, Самбірському та Вадовицькому округах²⁶.

Стосовно ж державно-релігійних відносин, то вони в досліджуваній період мали свої особливості. До кінця XVIII ст. Римо-Католицька Церква в Габсбурзькій монархії монополювала статусом державної церкви, а протестантські церкви до цього часу значно обмежувалися в цивільних та політичних правах. Поворот у державній політиці щодо них відбувся 1781 р., коли імператор Йосиф II оголосив уже згадуваний «патент толерантності». На підставі цього документа лютерани, кальвіністи і православні (греко-уніати) отримали статус «толерованих». Патент 1781 р. дозволяв приватний культ, установлював для лютеранів та кальвіністів спільну консисторію, центром якої до 1784 р. був Цешин, а відтак Відень. Цікаво, що на чолі консисторії стояв призначений імператором для цієї справи католик²⁷.

Без перебільшення «патент толерантності», який для Австрійської монархії означав значний поступ у церковному та політичному житті, був надзвичайно важливим для Галичини. Його особливість полягала в правовому становищі віруючих. Певні засади державно-церковних відносин між протестантами, католиками і православними заклали ще спеціальний трактат польського короля Станіслава-Августа Понятовського й імператриця Марія-Терезія від 18 вересня 1773 р. П'ятий артикул трактату підтверджував *status quo* для іновірців. Це означало, що вони могли надалі користуватися всіма умовами варшавського трактату 1768 р., який підтверджував організаційне рівноправ'я конфесій. Австрійський уряд зобов'язався дотримуватися постанов варшавського трактату стосовно церковних гмін у поділеній сусідніми імперіями Польщі, а також обіцяв аналогічне сприяння всім іновірцям у Галичині²⁸. Щоправда, для Галичини «патент толерантності» означав певний крок до непорозуміння. Запровадження його умов стало причиною значних неясностей і конфліктів з Римо-Католицькою Церквою, бо на канонічній території діяли дві різні церковні інституції, що регулювали ту ж саму проблему в цілком відмінні способи в Галичині до 1848 р.

Від початку «Весни народів» євангелісти Австрійської монархії отримали свободу віросповідання, запевнення повних громадянських та політичних прав, а також право публічних богослужінь. Євангелістські і православні церкви, єврейські гміни було визнано як законні інституції²⁹.

До осені 1848 р. суспільно-політичні сили в Галичині розрізнилися, адже протягом цілого революційного року Габсбурги так і не сприйняли серйозно ідею співпраці з підкореними народами і підтримували їх лише як засіб у грі проти угорців і німців. Розвиток міжнародної боротьби в Галичині під час «Весни народів» призвів до поляризації сил, і в кінцевому підсумку в єврейському і польському таборах узяли гору консервативні, непримиренні сили, а переможцем з польсько-єврейського протистояння вийшов австрійський уряд. Релігійна свобода, проголошена конституцією 4 березня 1849 р., була скасована³⁰.

Тимчасові розпорядження влади щодо євангелістів уклали і розширили в так званому «протестантському патенті», виданому 8 квітня 1861 р. імператором Францом-Йосифом I³¹. Новий патент гарантував протестантам повне рівноправ'я з католиками, можливість самостійного врегулювання своїх церковних справ і вільний вибір церковних влад. Документ установлював внутрішній устрій Євангелістської Церкви, репрезентантами якого призначено два генеральні синоди: аугсбурзький і гельвецький (кальвіністський). Стосовно найважливіших справ синоди мусили діяти спільно. На чолі цілої Церкви (аугсбурзького і гельвецького сповідань) стояла «Цісарсько-королівська Євангельська Церковна Рада» з осідком у Відні. Від цього часу протестантська церква в Австрії стала називатися «Євангелістська Церква аугсбурзького та гельвецького визнань» і становити федерацію двох конфесій, яка не мала характеру доктринально-релігійного об'єднання³².

Лишень через тридцять років статут внутрішнього устрою Церкви остаточно затвердив імператор. 15 грудня 1891 р. Франц-Йосиф I видав розпорядження «Про устрій Євангелістської Церкви», в якому поза приписами, оголошеними ще 1861 р., вміщено перелік вищих церковних органів, а також прав та обов'язків. Документ гарантував свободу віровизнання віруючим обидвох визнань – не

тільки кожного церковного зібрання, а й навіть кожного члена парафії³³.

Важливим складником досліджуваних процесів було існування певної моделі взаємин між державою та Церквою загалом і між німецькими етноконфесійними спільнотами і Габсбурзькою монархією зокрема. Від середини XIX ст. в Австрії було сформовано нову модель державно-церковних відносин, так звану «модель зверхництва» держави над релігійними визнаннями – поділ між *uirga circa* (досл. «світом мирським») та *uirga in sacra* (досл. «світом духовним»). Згідно з нею Австрійська держава фактично відмовлялася від втручання у внутрішні справи Церкви, однак застерігала собі право нагляду над церковною адміністрацією³⁴.

Характерно, що ані імператорський двір, ані австрійський уряд не мали чітко окресленої політичної програми стосовно німецьких етноконфесійних спільнот у Галичині. До сер. XIX ст. держава надавала колоністам фінансову допомогу – головним чином при утворенні й утриманні євангелістських шкіл³⁵. Це пояснювалося тим, що протестанти в Галичині становили численну діаспору, адже їхні колонії містилися одна від одної на віддалі кількох або кільканадцятьох кілометрів. Така ситуація виникала з факту, що метою австрійської колонізаторської політики було утворення сильних осередків німців у найважливіших містах краю³⁶. У німецьких переселенцях австрійські урядові чинники вбачали міцну опору для проведення політики германізації, перетворення Галичини на ринок збуту промислової продукції та аграрно-сировинний придаток метрополії.

Від другої пол. XIX ст. спостерігається згортання державної підтримки щодо німецьких колоністів у Галичині з боку австрійської влади. Поступово зменшено фінансування для шкіл та євангелістських громад. У найважчій ситуації Євангелістська Церква аугсбурзького та гельвецького визнань опинилася після 1867 р., коли Галичина отримала автономію. Згідно з нею край отримував не тільки власний сейм і місцеве самоврядування, а й власне самоуправління в шкільництві та віросповіданнях. Мовою урядування і викладання в навчальних закладах визнали польську³⁷. Одночасно державні розпорядження стосовно публічних шкіл від 1869 р. не

виокремлювали євангелістських німецьких шкіл. Надалі такі школи трактувалися лише як приватні. Євангелістські громади зобов'язувалися сплачувати подвійний податок – на утримання державних і приватних шкіл. Це призвело до занепаду більшості протестантських шкіл у Галичині³⁸.

Причинами такої ситуації стали еміграція німців з Галичини й посилення процесів колонізації. На виїзд німців вплинув і економічний чинник – поступове перенаселення Галичини і роздроблення земельних ділянок. Зокрема в кін. XIX – на поч. XX ст. в середовищі галицьких німців почався процес поділу землі між дітьми, що в кінцевому результаті призвело до дроблення наділів і знижувало ефективність німецьких господарств.

Розуміючи не вигідність роздроблення землі, німецькі колоністи намагалися вжити запобіжних заходів і одним з них вважали переселення в інші регіони імперії, де цих негативних явищ можна було б уникнути. Пізніше за внутрішніми міграціями почався еміграційний рух до Росії (Волинська губернія) і Північної Америки (США, Канада). В цих місцевостях утворювалися осередки так званої «німецької галицької еміграції»³⁹.

З огляду на ці процеси чисельність німців у Галичині в 1880–1910 рр. значно зменшилася: від 277 223-х осіб у 1880 р. до 197 719-ти – у 1890 р., 176 064-х – у 1900 р. і 64 845-ти осіб – у 1910 р.⁴⁰. Таке зменшення відбулося завдяки німцям католицького віровизнання. А чисельність євангелістів 1880–1890 рр. дещо зросла, однак до 1910 р. спала з приблизно 40 000 до 30 186-ти осіб⁴¹. Стосовно ж менонітів, то слід зауважити, що із 142-х родин у 1880 р. через чотири роки, у 1884 р., 70 виїхало до Північної Америки, тобто майже половина⁴².

Не менш популярним був так званий «пруський» напрям еміграції. Його пік настав 1899 р. і тривав перші роки XX ст., адже значна частина галицьких колоністів переїхала до Західної Пруссії, а також у район Познані⁴³. Для багатьох німців це означало фактично репатріацію, бо саме звідти частина з них прийшла в Галичину.

Такі процеси наочно засвідчили, що на поч. XX ст. німецька національна спільнота в Галичині не була абсолютно осілою в регіоні і для неї були характерні різноманітні міграційні процеси. Для

Євангелістської Церкви аугсбурзького та гельвецького визнань це означало, що значна частка вірних у нових умовах приймала католицтво, а колись великі євангелістські парафії Галичини нерідко ставали мішаними. Головною причиною за таких переходів найчастіше було бажання вступити в змішані шлюби⁴⁴.

Як бачимо, галицькі євангелісти опинилися в досить драматичній ситуації. Тому-то духівництво намагалося підсилити релігійне життя німців Галичини різноманітними душпастирськими акціями. В рамках такої «оборонної акції віри» 1903 р. утворено друкований орган Церкви – «Evangelisches Gemeindeblatt» (досл. «Євангелістський загальний листок»), а 1907 р. спільно з німецькими католиками організовано «Bund der christlichen Deutschen in Galizien» («Союз німців-християн Галичини») – орган для розвитку національного життя колоністів⁴⁵. Від 1908 р. за співпраці євангелістських пасторів розпочалася діяльність щадничих кас взаємної допомоги «Reiffaisen Sparkasse» (так званих «Райфайзенівок»)⁴⁶.

Небуденною постаттю, яка внесла помітне пожвавлення в життя євангелістів Галичини й сприяла міжконфесійному порозумінню, був пастор Теодор Цеклер (1867–1949), названий сучасниками «людиною Церкви і світу народів»⁴⁷. У 1891 р. він прибув до Станиславова (тепер – Івано-Франківськ). За короткий час Станиславів став центром євангелістської спільноти Галичини: тут пастор Т. Цеклер утворив відомі в Європі добротні заклади⁴⁸, доклав чимало зусиль до порятунку євангелістського шкільництва напередодні і під час Першої світової війни, налагодження українсько-німецьких взаємин у часи ЗУНР⁴⁹.

Незважаючи на значні труднощі в розвитку німецьких етноконфесійних спільнот, у 1910-х рр. в Галичині поряд з традиційними римо-католицькими, греко-католицькими та юдейськими общинами продовжувало діяти окреме євангелістське правління, яке складалося з восьми головних окружних осередків і мало шість дочірніх філій, чотири кладовища, 10 шкільних управ з 11-ма вчителями. Великі міські правління та земельні (регіональні) правління нараховували лише сім населених пунктів до 500 осіб, 11 – до 400, 22 – до 300, 22 – до 300, 47 – до 200, а також 224 населених

пункти із 100 особами (одночасно 430 місцевостей краю, в яких мешкали євангелісти)⁵⁰.

Велика війна 1914–1918 рр. ознаменувала радикальні зміни в становищі протестантів (головним чином лютеранів) під австрійським пануванням. На окуповані царською Росією землі Австро-Угорщини події світової війни принесли значне загострення політичного курсу державної влади щодо євангелістів аугсбурзького визнання, зміну імперської національної і віросповідної політики⁵¹.

Окупаційна влада вважала галицьких євангелістів (як, зрештою, німців інших теренів Австро-Угорської та Російської імперій) за етнічних німців, а тому трактувала їх як потенційних шпигунів і диверсантів. Уже наприкінці 1914 р. царат розпочав їхнє виселення вглиб Росії⁵². За свідченням очевидців депортації проводили хаотично і брутально. Євангелісти мусили залишити свої поселення спочатку за три дні, а пізніше – впродовж доби. Зокрема, виселенцями ставали всі чоловіки віком 18–70-ти років, пізніше старці, жінки і діти. Значну частину німців краю було депортовано до Західного Сибіру⁵³. У випадку спротиву окупантам цілі села німецьких колоністів нерідко спалювали дотла⁵⁴. Не дали бажаного результату і звернення церковних влад до головнокомандувача російської армії – великого князя Миколи Миколайовича в березні 1915 р. В документі зокрема вказувалося, що є помилкою трактувати всіх євангелістів як німців⁵⁵.

Так фактично закінчувалася 140-річна історія взаємин між протестантами і католиками в Галичині, позначена відповідною державною політикою Габсбургів, спрямованою на міжконфесійний мир і порозуміння. Все громадське й сімейне життя, мораль, побут і виховання в середовищі німецьких етноконфесійних спільнот у Галичині будувались на релігійних основах католицького і протестантського віровчень.

Етноконфесійні спільноти були одним з важливих факторів, який не лише створював відчуття єдності серед німецького населення Галичини, але й суттєво сприяв збереженню своєї національної ідентичності в умовах тривалого перебування в інонаціональному середовищі. Розвиток німецьких етноконфесійних спільнот у Галичині не переріс у релігійну нетерпимість і політичні чвари.

IV. ГАЛИЦЬКІ НІМЦІ У ВЕЛИКІЙ ВІЙНІ: ПЕРЕХІД ВІД ПРИВІЛЕЙОВАНИХ ДО УПОСЛІДЖЕНИХ

На поч. ХХ ст. багатонаціональна Австро-Угорщина перебувала в процесі розпаду: через активізацію місцевого націоналізму в імперії існувала постійна соціальна напруга. До того ж 12 млн. німецькомовних підданих вважали, що їхня традиційна перевага в країні зменшується. Після поразки Австрії у війні з Пруссією під Садовою (Кеніггрецом) у Чехії 1866 р. імперські чинники Відня провели реорганізацію державної структури, внаслідок чого Угорщина отримала майже повну незалежність¹. Проблема суперечностей «Малої Німеччини» (Kleindeutschland) і «Великонімеччини» (Großdeutschland) не забувалася зокрема і в Німеччині, але саме для німецькомовного населення імперії стала центральною². Тривалий період миру до Першої світової війни забезпечувала система європейського союзництва, причому Австро-Угорщина об'єднувалася у Потрійному союзі з Німецькою імперією та Італією. Крім загострення європейських конфліктів, напругу в цій багатонаціональній державі створював націоналізм.

Суперечності між Німеччиною та Великою Британією остаточно перегрупували уклад міжнародної політичної системи. Саме дві останні країни стали притягальними центрами створення відповідно Троїстого союзу (1882 р., Німеччина, Австро-Угорщина й Італія) та Антанти (1904–1905 рр., Англія, Франція і Росія). Протистояння між цими угрупованнями призвело до Першої світової війни (1914–1918 рр.)³.

Початок війни негативно позначився на становищі українців як на теренах західноукраїнських земель, так і на Наддніпрянщині⁴. Австрійська влада утискала українське населення, вбачаючи в ньому потенційного симпатика росіян, організовувала концентраційні табори для «неблагонадійних» (лише до табору Талергоф було запроторено приблизно 30 000 українців). У свою чергу російський

уряд під приводом боротьби проти «мазепинства» повів боротьбу проти українства в цілому⁵. Після окупації росіянами Галичини, яку вони називали не інакше як споконвічною російською територією⁶, було закрито осередки товариства «Просвіти», заборонено українську пресу, закрито всі українські національно-культурні установи. В таких нових політичних і національних умовах опинилося й німецьке населення Галичини.

З початком бойових дій Першої світової війни в Галичині в складній ситуації опинилися німецькі поселення та їхні мешканці⁷. За офіційною статистикою розмовної мови в 1914 р. на суцільній українській території Галичини (простір: 55 000 км²) мешкало 4 002 000 українців (74,4%); 662 000 євреїв (12,3%); 651 000 поляків (12,1%) і 65 000 німців (1,2%)⁸. Український географ С. Дністрянський зазначав, що німці Галичини були розселені головним чином як хліборобські колоністи окремими селами, а в містах їхня кількість була незначною⁹.

Внаслідок важкої політичної і соціально-економічної обстановки в передні світового конфлікту в Галичині розпочався масовий переїзд німецьких переселенців на сусідні історико-етнографічні території, а також до європейських країн. У силу таких обставин у 1912 р. вісім сімей з Маріагільфа вирішило переїхати до Нової-Шадової на Буковині, розпочавши нову хвилю переселення маріагільфців¹⁰. На поч. ХХ ст. на державні землі до Укрінаталу в Боснію перебралося приблизно 20 німецьких родин, де вони заснували поселення Шибовку. В 1910–1912 рр. до Борислава, поблизу Дрогобича, з Маріагільфа на заробітки виїхало 30 сімей. У 1914 р. переселення тривало: львівський часопис «Deutsche Volksblatt» 1 березня повідомив, що кілька сімей з Маріагільфа переїжджало до Вальшпланда на території Італії або французької Швейцарії¹¹.

Очевидці згадують, що в цій місцевості і в сусідніх місцевостях Галичини постійно зменшувались можливості для побудови нових садиб, а тому навіть якщо і була спроба для збільшення колоній та їхнього житлового сектора, будівництво було надто дорогим. Напередодні війни та в перші її місяці (кінець серпня 1914 р.) більша частина галицьких менонітів переїхала до Силезії, Моравії, Богемії, Нижньої і Верхньої Австрії, Угорщини та Штайермарку. Групи

переселенців становили мешканці Фалькенштайна, Нойгофа, Криниці, Горожанни, Блищиводи, Подусільни, які до червня 1914 р. нараховували 116 менонітських сімей у Галичині¹².

Давалося взнаки й те, що місцеві польські повіністичні кола були переконані в тому, що саме вони можуть вимагати для себе та свого народу всіх громадянських і політичних прав, як колись у вільній Польщі, а тепер у рамках Австро-Угорської монархії, яка от-от мала розвалитися під ударами національних рухів поневолених народів¹³.

Напередодні нового світового конфлікту поляки знову припустилися певних прорахунків, які дуже схвилювали й обурили німецьке населення Коломийщини. Такий випадок трапився в липні 1914 р., коли мешканець Маріагільфа звернувся до окружного лікаря Мілевського за медичним висновком і висловив йому своє прохання німецькою мовою, бо польською взагалі не володів. Зі споминів дізнаємося, що «благородного» поляка та деяких австрійських державних службовців так розлютило висловлене рідною мовою прохання, що в пориві гніву лікар промовив: «Ваш багаж, Ваші зв'язки, Ваші предки, Ви самі, (що) зрештою живете на Польській землі, жерете наш, польський хліб, але навіть не хочете розмовляти польською?!!»¹⁴

Політичні мотиви також певною мірою були причиною масового виїзду німецьких колоністів на нові землі, на котрих вони почувалися досить впевнено і були захищені законодавством, тут зберігалися насамперед їхні національні права. Ті ж, хто залишався на старих землях, продовжували потужне національно-культурне життя поселення: 21 червня 1914 р. відбувається свято сонцестояння, подія, «яка в усіх, від старого до малого, знайшла підтримку». В ньому масово взяли участь не лише маріагільфці, але й земляки з Багінсберга і Розенгека¹⁵. Старший учитель Маріагільфської школи Якоб Райнпольд, привітавши тих, хто зібрався біля символічного багаття, закликав німців – протестантів і католиків зберігати вірність Батьківщині та німецькому народові, який «є надійною вартою на Сході». Присутні проспівали «Дойче тройє» («Німецька вірність»), «Пісню Бісмарка» і «Сторожу на Рейні». В громадському центрі колонії «Дойче гаусі» («Німецькому домі») народний хор з Багінсберга під орудою старшого вчителя Брейфогеля виконав кілька пісень¹⁶.

Радикальні зміни в життя галицьких євангелістів принесла Перша світова війна. Перед загрозою великої суспільної і національної катастрофи, яка неминуче наближалася, й наступу російських військ у вересні 1914 р. значна частина місцевих протестантів евакуювалася. Зі спогадів учасників евакуації відомо, що вони «рухалися пішки гарною осінньою Галицькою землею. Вночі ... спали на соломі в німецьких, українських або єврейських школах. Рано-вранці вирушали далі; для дітей це було мовби шкільною екскурсією, на лісовій галявині читали молитви, співали та розповідали історії...»¹⁷ Зокрема між ними були станиславівські благодійні установи, які церковна влада вирішила перенести до австрійської місцевості Галлноїкірхен¹⁸. Однак не всім галицьким німцям удалося евакуюватися, частину з них до місць проживання повернули відділи російської армії – так зосібна сталося з членами дорнфельдської парафії¹⁹. Духовних євангелістів, які не встигли переїхати на Захід, вивезли до Росії – так сталося з-поміж інших і з сеньйором гельвецького сеньйорату Паулом-Моріцом Ройером²⁰.

За досить короткий час Галлноїкірхен став осередком допомоги для втікачів з Галичини, розпорошених цілою Австрією. Сучасники тих подій згадували, що «в неспокійний воєнний час ця віддаленість від світу була для наших дітей якраз тим, чим треба. Була обладнана невелика школа, частина дітей могла ходити на заняття в гарний, розташований у горах сирітський будинок Вайкерсдорф з тамтешніми дітьми і була добре забезпечена всім місцевими вихователями будинку Боллінгерами»²¹. Значну за обсягом роботу тут виконував пастор Теодор Цеклер, який, незважаючи на воєнні дії, продовжував видавати двотижневик «Evangelisches Gemeindeblatt»²². У цьому виданні, яке «приносило розраду самотнім і тим, що впали у відчай, підбадьорювало їх і показувало їм, що церква, яка в особливому сенсі була їхньою Батьківщиною, була живою спільністю»²³, постійно друкувалися зібрані адреси німецьких утікачів і солдатів австро-угорського війська. З Галлноїкірхену вийшла ініціатива створити так званий «Fürsorgekomitee für die deutschen Flüchtlinge aus Galizien und der Bukowina» («Комітет суспільної опіки для німецьких утікачів з Галичини та Буковини») з централею у Відні. Цей комітет очолив відомий австрійський науковець, колишній ректор Чернівецького

університету та дійсний член НТШ у Львові, доктор Раймунд Кайндль. Впродовж грудня 1914 – серпня 1915 рр. за ініціативи комітету для галицьких німців удалося зібрати приблизно 445 000 австрійських корон²⁴.

Дружина крайового єпископа Т. Цеклера згадувала, що «на регулярних зборах утікачів у Християнському Союзі молоді чоловіки обговорювали подробиці. Звичайно, розгорнулося листування, яке ледве вдавалося опрацьовувати, з багатьма галицькими втікачами, з нашими сестрами милосердя Зарепти, які прислужували в Угорщині в епідемічних бараках Червоного Хреста. Але при цьому думки мого чоловіка безперервно линули й до громад окупованої росіянами області. Він ясно бачив усі біди, що принесла війна, і готував усе, щоб, як тільки Галичина буде звільнена, вирушити з гуманітарною експедицією і допомогти. Збирали одяг, у великій кількості закуповували продукти. Після багатьох аудієнцій у віденських міністерствах уряд визнав експедицію допомоги, що пізніше мало велике значення для оформлення пропусків та замовлення залізничних вагонів. Допомагали звідусіль»²⁵. Навесні 1915 р. під керівництвом Т. Цеклера було організовано гуманітарну експедицію для допомоги населенню Східних Карпат, які до того часу залишили російські війська²⁶. Подібну акцію для втікачів з Галичини здійснював у самій Німеччині дорнфельдський пастор Георг Фауст, якого призначили директором так званої «Внутрішньої місії» в Лейпцизі²⁷.

Активне життя німецьких колоній на місцях, про що йшлося вище, перервали активні воєнні дії і сутички сторін, що конфліктували, і це стало, зокрема для мешканців колонії Багінберг, справжнім випробуванням. Чисельно більші російські групи зламали австрійську оборону, а вцілілі одиниці, відбиваючись, відступали вглиб краю, сподіваючись збудувати нову лінію оборони²⁸. Росіяни, які наступали з північного заходу в напрямку до Маріагільфа і Розенгека, йшли під свистом куль протягом багатьох днів з австрійським ар'єргардом. 15 вересня 1914 р. російські козаки ввірвалися до колонії, вигнали поселенців з будинків і підпалили їх. Зі 110-ти будинків уціліло лише 17, а також молитовний будинок та Німецький дім²⁹.

Це стало приводом для козаків, які вдиралися в колонії з одним наміром, повністю спалити і зрівняти із землею Маріагільф і західну частину Розенгека. Так, зокрема, придатні до військової служби чоловіки Маріагільфа воювали з росіянами, а жінки, діти і старі намагалися погасити палаючі будинки і врятувати майно і худобу. Однак 200 осіб крайової оборони («ляндштурму») не змогли зупинити великі сили противника. Під натиском російських гармат і солдатів «ляндштурмісти» розбіглися, кілька з них загинуло, а 14-х узяли в полон. Тодішня російська преса писала про Маріагільф як про фортецю і про те, що взято в полон 80 000 осіб³⁰. Російські солдати гнали цих поселенців нагайками і нещадно обстрілювали місцевість. Наведімо лише деякі приклади першої російської окупації краю: батько дев'яти дітей фермер Йоганн Кольмер (Пфучин Йоганн), який через свою глухуватість не зупинився на оклик козака: «Стій! Ані руш!», був застрелений у спину. Слепець Йоганн Ленер (Пегерль), виносячи паралізовану жінку з палаючого будинку, впав, утратив орієнтацію та вже не зміг знайти дороги назовні. Внаслідок дії високої температури і тяжких опіків ці люди, згадує З. Кольмер, невдовзі померли³¹.

Успіхи, досягнуті важкою працею, невтомним старанням та надзвичайною ощадливістю населення Флеберга, також були перервані бойовими сутичками підрозділів російської й австрійської армій. Під час першої інтервенції восени 1914 р. колонії не було завдано такої великої шкоди, як Маріагільфові, Розенгекові і Багінсбергові лише з тієї причини, що Флеберг лежав далеко від головного шляху Кайзерштрассе (Станиславів – Коломия – Чернівці) і тут не проходили великі підрозділи воюючих сторін. Очевидці тих подій згадують, що час від часу з'являлися окремі загони козаків, грабували і плюндрували все, чим німці щодня користувалися. Німецькі колоністи були насторожені й усі цінні речі ховали до комори або закопували в землю в непоказних місцях. Слід підкреслити, що до більших безчинств усе-таки не доходило. Російська окупація тривала недовго, так що після відступу царських військ можна було зітхнути з полегшенням³².

На місці зруйнованих будинків мешканці вицезгаданих галицьких колоній розпочали споруджувати тимчасове житло.

Відновлювальні роботи тривали недовго: навесні 1915 р. ворог перейшов у контрнаступ. Розпочалася масова втеча німецьких переселенців до інших районів Галичини, а нерідко і в Карпати. Значна частина населення Багінсберґа, Маріагільфа, Розенгека і Флеберґа збрала своє майно, найцінніше завантажила на підводи і вози, взяла досить продуктів харчування і худоби та виїхала до сусідньої Буковини, в передгір'я Карпат, на Львівщину³³. В результаті масованих атак австрійського війська опір росіян був зламаний – швидше ніж за місяць колоністи знову повернулися до рідних околиць. До осені 1915 р. російська армія мусила залишити Польщу, Литву, Буковину, більшу частину Галичини, частину Латвії й Білорусії.

Руїни поволі зникали, а відбудова поселень тривала скрізь, хоча й за рахунок досить обмежених фондів. Мешканці колоній приступали до будівництва тимчасових притулків, придбання необхідних матеріалів для тривалого будівництва, купівлі сільськогосподарського реманенту. Деякі господарі навіть розпочали, наскільки це було можливо, обробіток землі.

Провал плану Шліффена, перенесення німецьким командуванням у 1915 р. основного удару одночасно на Східний і Західний фронти призвели до того, що навесні 1916 р. відбувся новий наступ військ Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова³⁴. Російська армія знову підійшла до карпатських перевалів, повністю зайняла Буковину й південні райони Галичини. Незадовго перед жнивими, в червні 1916 р., розпочався третій наступ російських військ на Покутті³⁵.

Населення німецьких колоній (переважно жінки, діти і старі) знову вантажили найцінніше майно і збиралися в дорогу, затиснуті відділами австрійської армії, що відступали через Тлумач на захід до Калуща³⁶. Документи свідчать, що покутські німці на деякий час знайшли притулок у колоніях Ной-Калущ, Ляндестрой. Частина населення Маріагільфа, Флеберґа і Розенгека перебралася до Станиславова, в новозбудоване приміщення галереї імені Франца-Фердінанда; члени громади Багінсберґа і Славці – до Солотвина; мешканці Бредгайма і Нойдорфа – до Станиславова, Сатанерівки та Мікульсдорфа³⁷.

Пізніше переселенці з Покуття знову оселилися в німецьких общинах Броташків, Домброва, Обліска – неподалік від Долини. За домовленістю з крайовим євангелістським провідником зі Станіслава Теодором Цеклером відбулася і планова евакуація цього населення до Гебольцкірхена біля Гааги (Верхня Австрія), міст Альтнойдорфа, Кройцдорфа, і Луттенберґа (Нижній Штайермарк, Австрія)³⁸.

Сучасники тих подій згадували, що приїзд вихідців цих країв у Долішню Австрію і Чехію був для місцевого населення несподіваним³⁹. Джерела повідомляють, що насамперед треба було думати про розміщення тих тисяч утікачів. Місцеве населення не було готове допомогти переселенцям з Галичини, а що стосувалося медичного огляду, який вони проходили там, то він не відповідав тогочасним вимогам⁴⁰. Багато сімей галицьких німців у статусі військових утікачів отримувало від місцевої влади допомогу, однак її не вистачало на харчування, тому жінки були змушені працювати в сільському господарстві за додаткові харчі⁴¹. Значна частина німецьких колоністів залишалася в поселеннях Кеніґсау, Махлінець та Бріґідау на Львівщині⁴².

Німецьке населення Розенгека за воєнних подій 1915–1916 рр. переїхало в передгір'я Карпат. Під час другої російської окупації Галичини частина колоністів становила багатонаціональне середовище таких традиційних гуцульських осередків, як Яблунів, Уторопи, Косів⁴³.

Залишившись без даху над головою, багінсберґці спочатку подалися до гірської Ворохти, а відтак розбрелися німецькими колоніями Львівщини. Відомо, що 1916 р. деякі діти з Багінсберґа влилися до бриґідауської німецької громади⁴⁴. Після закінчення війни більшість багінсберґців повернулася назад і взялася активно відбудовувати зруйновану колонію. Дослідники підкреслюють, що така відбудова могла тривати щонайменше три роки, лише з 1922 р. розпочалася суспільно-політична й освітня активність цього поселення⁴⁵.

Ми маємо мало інформації про становище Бредгайма в роки війни⁴⁶. Однак відомо, що бредгаймські німці, учасники Першої світової війни Ян Гоффер, Петро Ібель, Кароль Кох і Ян Кох коротко перебували на території Польщі як військовополонені⁴⁷.

Вище підкреслювалося, що внаслідок подій Першої світової війни та російської окупації Галичини були ліквідовані або тимчасово закриті заклади науки, культури й освіти не лише українців, але й національних спільнот цього регіону⁴⁸.

Велика війна 1914–1918 рр. ознаменувала радикальні зміни в становищі протестантів (головним чином лютеранів) під австрійським пануванням. На окуповані царською Росією землі Австро-Угорщини події світової війни принесли значне загострення політичного курсу державної влади щодо евангелістів аугсбурзького визнання, зміну імперської національної і віросповідної політики⁴⁹. Окупаційна влада вважала галицьких евангелістів (як, зрештою, німців інших теренів Австро-Угорської та Російської імперій) етнічними німцями, а тому трактувала їх як потенційних шпигунів і диверсантів. Уже наприкінці 1914 р. царат розпочав їх виселення вглиб Росії⁵⁰. За свідченням очевидців депортації проводили хаотично і брутально. Євангелісти мусили залишити свої поселення спочатку за три дні, а пізніше – впродовж доби. Зокрема виселенцями ставали всі чоловіки віком 18–70-ти років, пізніше старці, жінки і діти. Значну частину німців краю депортували до Західного Сибіру⁵¹. У випадку спротиву окупантам цілі села німецьких колоністів нерідко спалювали дотла⁵². Не дали бажаного результату і звернення церковних влад до головнокомандувача російської армії – великого князя Миколи Миколайовича в березні 1915 р.⁵³ В документі зокрема вказувалося, що помилково трактувати всіх евангелістів як німців⁵⁴.

Загалом німецький дослідник Р. Валлошке вважає, що галицьке правління було далекою, розсіяною діаспорою німецьких евангелістів⁵⁵. До того ж за підрахунками названого дослідника в 56-ти населених пунктах мешкали поодинокі евангелістські сім'ї⁵⁶. Станом на 1915 р. із 90 евангелістських церков неушкодженими залишилося тільки 17, було частково зруйновано 27, а 23 церковно-парафіяльні школи лежали в руїнах⁵⁷. До допомоги постраждалим від воєнних дій, пограбувань та знущань окупаційної влади галицьким німцям нерідко прилучалися евангелістські організації і спеціальні благодійні фонди, створені як у самій Німеччині («Товариство Густава Адольфа в Лейпцизі»), так і на сусідніх з нею територіях («Литовська спільнота реформованих евангелістів»)⁵⁸.

Фінансова допомога нерідко сполучалася з процесом репатріації цивільних полонених⁵⁹. Стосовно ж позиції органів місцевої влади на місцях (у Галичині та на Волині), то, як згадували безпосередні учасники тих подій, вони зумисне дистанціювалися від проблем німецьких поселенців, які поверталися додому, і захисту їхньої приватної власності⁶⁰.

Пізніше, 22 серпня 1928 р., коли в Багінсберзі в приміщенні народної школи відбулися чотирнадцять збори Реформованого (гельветського) сенйорату в Польщі, пастор П. Роєр з Йозефсберга підкреслював, що реформовані громади Галичини надзвичайно потерпіли від Першої світової війни⁶¹. Церковний діяч писав, що «матеріальний добробут братів-євангеліків, добутий невсипущим трудом і бджільною пильністю, зник, а на його місце прийшли нужда і злидні. А до тієї загальної біди прилучилася важка втрата членів рідні: батьків, синів, братів...»⁶²

Після відходу російських військ з краю в травні 1915 р. до Станиславова повернувся пастор Т. Цеклер, який зайнявся відновленням церковного і шкільного життя місцевих німців⁶³. Справу відродження спільноти утруднював і той факт, що всі вчителі були мобілізовані до австро-угорської армії⁶⁴. Невдовзі, восени того ж року з ініціативи евангелістського правління в Станиславові в приміщенні школи сестер-дияконис були відкриті курси для шкільних сестер: Основні педагогічні дисципліни тут викладали старша сестра Ніцше, директор Йоганн Мюллер, пастор Макс Вайдауер, парох Юліус Шик, Лілі Цеклер, вікарій Віктор Вагнер⁶⁵. Церковну діяльність було налагоджено і за сприяння військових капеланів австрійської армії, які надавали душпастирську допомогу евангелістським парафіям⁶⁶.

По-іншому складалася доля німецьких католиків краю. На початок 1914 р. мешканці таких колоній, як Брукенталь, Мюнхенталь, Вісенберґ, Кайзерсдорф, Кеніґсау, Махлінець, Феліцієнталь, Людвиківка, Маріагільф, у богослуженні рідною вважали німецьку мову, однак на противагу їм католики Брочкова, Обліски, Діброви, Гофнунґсау і Рахін необхідним вважали вплив польської мови і культури в церковно-релігійному житті кожної окремої громади⁶⁷. Проте активні військові дислокації воюючих

сторін на теренах Галичини не дали змоги католикам активно займатися релігійною пропагандою в краї, і лише з 1918 р. розпочинається нова, активна, доба в католицькому середовищі галицьких німців.

«Галицька руїна» негативно позначилася і на практично всіх ділянках громадсько-політичного життя німецьких колоній краю. Воснні часи були вельми дошкульні й прикрі для мирного населення ще й з огляду на те, що в околицях кілька разів проходив фронт і галицьким німцям доводилося не лише бачити вбитих вояків з обох сторін, але самим ставати жертвами війни. Економіка Галичини, будучи до Першої світової війни відсталою, колоніально залежною від іноземного капіталу, в роки війни ще більше ослабла. Згідно з офіційною статистикою крайового уряду шкода від наслідків воєнних випадків становила 17 224 000 000 корон⁶⁸. Більшість лісопилень, млинів, нафтопереробних і спиртових заводів, гуралень зупинила виробництво, було підірване сільське господарство, зруйнований залізничний транспорт, зменшився обсяг торгівлі, чимало банків і кредитних організацій вивезено вглиб імперії⁶⁹.

У результаті затяжних боїв 1914–1918 рр. було зруйновано десятки міст і містечок (зокрема Галич, Гусятин, Бучач), майже повністю спалено 650 сіл, знищено 200 тис. житлових будинків, 233 тис. господарських будівель. Зокрема в Бродівському повіті з 13 644-х хат уціліла 6231 (45,7%), без даху залишилися 3 тис. старих чоловіків, жінок і дітей⁷⁰. Гнітюче враження справляв і сусідній Тернопільський повіт: у Буцнівці спалено 239 житлових приміщень (з 421), Денисові – 128 (відповідно – 405), Купчинцях – 450 (644), Острові – 163 (363), Конопнівці – 64 (76), Кип'ячці – 94 (108), Людвиківках – 157 (186). Разом з тим приблизно 10 тис. осіб розмістилося в землянках і куренях⁷⁰. Листування зі старостами, жандармськими і військовими правліннями про політичну ситуацію в Галичині показують, що в землянках Тернопільського повіту замешкало 337 родин (1627 осіб), у бараках і куренях – 714 родин (459), у чужих приміщеннях – 979 родин (4248), разом 2030 родин із загальною кількістю 10 444 особи. ВЗбараському повіті відповідно – в землянках 99 родин (559 осіб), куренях – 50 родин (380), чужих приміщеннях і забудовах – 53 родини (335), усього 206 родин (1280 осіб)⁷¹.

У жовтні-листопаді 1917 р., коли Східний фронт перестав діяти, втікачі повернулися до Східної Галичини⁷². Вигляд окремих садиб у Маріагільфі був, за спогадами його мешканців, жахливим. Це вказувало на те, що потрібно було оселятися у напівзруйнованих будиночках, які без вікон і дверей вечорами виглядали як «страшні скелети з великими темними очима»⁷³. Інші будинки збереглися, однак вікон, дверей, підлоги і дощаної обшивки на коморах не було зовсім – російські війська все це використали на опалення під час війни. Деякі колоністи могли знайти притулок у родичів у східній частині Розенгека й у Флеберзі, котрі протягом війни не покидали своїх садиб⁷⁴.

Узимку 1917–1918 рр. у деяких німецьких сімей Маріагільфа взагалі не було харчів. А що взуття і теплого одягу не вистачало на всіх, то діти були змушені під час холодних зимових місяців сидіти вдома. Населення Розенгека вдовольнялося тим, що їжа була дуже простою і надто ризикованою. Допомога від офіційної влади повіту була незначною. В деяких сім'ях не вистачало хліба і молока, зовсім не було м'яса, їжа готувалася лише з картоплі, гороху, бобів і пшеничного борошна⁷⁵. Проблеми окремих покутських колоній постійно збільшувались з огляду на невтішні перспективи через необробленість земельних ділянок, низький рівень обробітку придатних до сівби площ⁷⁶.

Справжнім лихом для німецького населення краю стали тривалі сутички між українцями і поляками, дезертирство й мародерство вояків австро-угорської та російської армій. До матеріальних труднощів додалося ще одне, найгірше лихо – епідемії. Іспанська лихоманка, дизентерія і тиф поширювались серед голодуючого населення і знищували його з жахливою немилосердністю. Як видно з документів, у такій жахливій ситуації польська влада на місцях відмовляла в будь-якій санітарно-гігієнічній допомозі, мабуть, зумисно, адже йшлося лише про галицьких німців⁷⁷.

Незважаючи на загальне зубожіння, тривалі злидні й людські жертви, життя німецьких поселенців Галичини тривало, як пише С. Кольмер, за «непідвладними людському впливові законами природи». Одні бралися за відбудову пошкоджених житлових і господарських будівель, інші сподівалися відразу збудувати добротні приміщення для житла і побуту⁷⁸.

До листопада 1918 р. центральні установи «Будівельна контора» у Відні та «Німецька будівельна канцелярія» у Львові практично не надали ніякої допомоги зруйнованим колоніям, а тому більшість німців покладалася лише на свої сили і довоєнні економічні зв'язки⁷⁹. Тому всі збитки, завдані війною, тривалий час усували власними силами і з допомогою сім'ї та сусідів. Так виникали відновлені поселення з цілком іншим виглядом: будинки з великими вікнами, навісними фронтонами, і скрізь – дахи з черепиці і цинкової бляхи; стайні накривали легкими солом'яними дахами.

Одним з найбільших полігонів воєнних дій між Австрією і Росією в роки Першої світової війни стала Східна Галичина, на території якої в 1914–1915 рр. точилися запеклі бої, жертвами яких стали не лише сотні тисяч солдатів, але й мирне населення⁸⁰. Так, російські козаки ввірвалися до Бригідау 22 вересня 1914 р., знищивши частину будівель, грабуючи мирне населення. Частина колоністів загинула, не розуміючи, чого вимагають від них окупанти незрозумілою мовою (зокрема російські вояки шукали продукти харчування: хліб, масло тощо). Під час російської окупації Бригідау в 1914–1915 рр. банда замаскованих російських козаків вбила Гайріха Кольба, Йозефа Швайтцера, Зигмунда Швайтцера і Рудольфа Швайтцера⁸¹.

Упродовж 1914–1916 рр. у важкій соціально-економічній кризі перебували німецькі поселення цього регіону. Розташовані довкола Городка колонії Гартфельд, Оттенгаузен, Брундорф, Буртгаль, Нойдорф, Дорнфельд і Унтервальден перебували в епіцентрі театру воєнних дій, а тому населення з них у переважній більшості шукало порятунку в інших регіонах Галичини, а нерідко перебиралося в інші східно-європейські країни⁸². Так, з Кранцберга до дитячого будинку в Станіславі 1 вересня 1914 р. перевезли майже 200 осіб⁸³.

Незважаючи на війну, громадське і культурне життя продовжувало пульсувати і в німецьких поселеннях. Так, у Бригідау впродовж 1914–1917 рр. діяло місцеве співоче товариство, яке творили Вільгельміна Унтершутц, Тереза Заліг (Вайсгебер), Йоганн Баслер, Софія Мор (Вайсгебер), Герміна Лорх, Тереза Лорх, Ресі Мюллер (Гаргешаймер), Філіппіна Гойхель (Етон), Емілія Альбрехт (Кольб), Барбара Даум (Мек), Йозеф Мор, Елізабет Мор (Кольб), Вільгельміна Айхенлауб (Гойхель) і Барбара Верле (Вольф)⁸⁴.

Чисельність німецького населення в останні роки війни можна простежити на прикладі Бригідау: в 1916–1917 рр. тут мешкало 933 мешканці, які становили 164 сім'ї (зокрема 175 дітей). Їм належало 1718 йохів ґрунту. 111 сімей мали 157 військовозобов'язаних (зокрема 32 сім'ї – 1, 8 – 3, 3 – 5), 15 військослужбовців – безвісти пропалих, 10 – загинуло⁸⁵.

Справжнім лихом стали епідемічні захворювання. Якщо в роки світової війни від тифу загинуло 50 тис. цивільного населення, то в 1919 р. – майже 100 тис. Усього ж, за інформаціями преси, в 1919 р. епідемія охопила понад 400 тис. осіб⁸⁶.

Згідно зі спогадами Й. Вагнера вихідці з цього поселення служили в фельдшерській службі австро-угорської армії в 1914–1918 рр. Так, зокрема вони виконували медичне забезпечення в резервних військових шпиталях окремих населених пунктів Львівщини (Стрий, Стрілків, Братківці), Українського Підгір'я, Буковини (Сатаріал Уїгели, Гадван), Австрії (Пресбург, Еденбург, Відень-Нойштадт, Відень, Оппельн), Верхньої Силезії (Кройцберг, Розенберг)⁸⁷. У складі австро-угорського війська служили також Вільгельм Райхерт (Гельзендорф), Якоб Шпідель і Адам Генніг (Бригідау)⁸⁸.

Церковний прихід Бригідау (з філіями Гассендорф і Нойдорф) та проповідницькою станицею в Бориславі в 1918–1919 рр. становив 1750 осіб. Так, у 1919 р. в німецьких сім'ях народилося 52 немовлят, одружилось 36 євангелістських пар, було зафіксовано 30 смертних випадків⁸⁹. Бригідауські діти (241 особа) робили значні успіхи в школах завдяки педагогічній майстерності вчителів Якоба Коффа, Йоганна Барона і Валентина Кольба⁹⁰.

Незважаючи на несприятливі обставини суспільного життя, в німецьких колоніях Галичини продовжував відновлюватися щоденний уклад громадського становища. Вже на поч. 1919 р. в Бригідау, Гассендорфі і Нойдорфі поступово збільшується населення. З повідомлень тогочасної преси бачимо, що в Бригідау народилося 32 немовлят (відповідно у Гассендорфі – 15 і в Нойдорфі – 12); конфірмовано (охрищено) 40, 12 і 13 дітей; зареєстрували шлюби 26, 18 і шість пар; померло 18, 19 і 13 осіб (відповідно в кожній з колоній)⁹¹. У 1918–1920 рр. у німецьких поселеннях Покуття народилося і було охрищено 99 осіб римо-католицького віровизнання:

1918 р. – 17 (10 дівчаток і 7 хлопчиків), 1919 р. – 34 (відповідно 19 і 15), 1920 р. – 48 (20 і 28) осіб⁹². 7 січня 1918 р. в Гассендорфі вогонь спалив 22 господарські і житлові приміщення⁹³. Проте вже на початку січня 1920 р. мешканець Гассендорфа Йозеф Лутц пожертвував на відбудову кірхи в рідному селі 1000 крон⁹⁴.

Отже, найбільшим полігоном воєнних дій між Австрією і Росією в роки Першої світової війни стала Галичина. Внаслідок військових операцій 1914–1918 рр. звичний уклад громадського, економічного та культурного життя галицьких німців вимушено перервався.

Велика війна принесла німецьким протестантам Галичини багато випробувань, справжню національну і конфесійну катастрофу, що в підсумку надзвичайно послабило впливи євангельських церков на галицьких (і до певної міри волинських) теренах. На досліджуваній території галицькі німці зазнали найбільших матеріальних втрат – була знищена велика кількість церковних будинків, освітніх закладів, розграбовані їхнє майно та церковна утвар. Значна кількість німецьких колоній постраждала від збройних сутичок воюючих сторін, стихійних лих та епідемій. Унаслідок цього частина галицьких колоністів переїхала до Верхньої Австрії, Нижнього Штайрмарку і в передгір'я Карпат у пошуках кращого застосування професійних кваліфікацій, захисту сімей від фізичного знищення російською армією та матеріального зuboжіння.

V. «ЗНИКЛА НАША БАТЬКІВЩИНА»: НІМЦІ-ГАЛИЧАНИ В ДОБУ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Розвал Російської та Австро-Угорської імперій призвів до того, що Україна опинилася між двома військово-політичними організаціями – Антантою і центральними державами. Проголошення України самостійною державою давало їй змогу підписати на юридично оформленій підставі договір з країнами австро-німецького блоку.

Початок міжнародно-правовому визнанню України як незалежної держави поклав Берестейський мирний договір. Альтернативою договору 27 січня (9 лютого) 1918 р. між УНР і Німеччиною та її союзниками було перетворення України на підконтрольну територію Німеччини й Австро-Угорщини. Названі держави, ставши союзниками УНР, зобов'язалися допомогти їй відновити контроль над усією територією держави¹. Взаємні поставки сільськогосподарської продукції були регламентовані «Господарським договором між Українською Народною Республікою й Німеччиною та Австро-Угорщиною» від 23 квітня 1918 р.

Загострення відносин між окупаційним командуванням і урядом УНР призвело до тимчасової відмови від республіканської форми правління в Україні і встановлення Української держави П. Скоропадського з її активними контактами з європейськими державами, зокрема з Німеччиною. Пізніші німецькі архівні матеріали 1918–1941 рр. показують важливість українсько-німецьких пріоритетів новітньої політичної історії, спільність деяких зовнішньополітичних орієнтирів².

Значний науковий інтерес закономірностей українсько-німецьких відносин являє історична доба між двома світовими війнами, зумовлена періодом загального занепаду ідеї демократії й оформлення авторитарних і тоталітарних режимів у Центрально-Східній Європі, а одночасно найдраматичнішою добою в новітній

історії України. Це пояснюється, з одного боку, державотворчими концепціями Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), спрямованими на встановлення міжнародного миру в Галичині, співпрацю всіх національних меншин краю, визначенням їхнього статусу в національній політиці держави, а в майбутньому – знищенням будь-яких ознак державності галицьких українців, придушенням їхнього національно-визвольного руху, ліквідацією громадських та культурних інституцій, перетворенням Східної Галичини на інтегральну частину Другої Речі Посполитої.

Події осені 1918 р. поставили населення зруйнованої і пограбованої світовою війною Галичини перед необхідністю визначення свого місця в процесах європейського державотворення. Тогочасна українська періодика закликала: «Упала стара держава, що не вмiла і не могла заспокоїти життєвих домагань широких народних верств і культурних стремлінь народів, упала тюрма народів, для якої змагання за незалежність народів називалося державним злочинном, а право народів на самоозначення висміяно як фалшиву монету»³. Реальна можливість започаткувати певну форму національно-державного утворення виникла на західноукраїнських теренах під час розпаду Австро-Угорщини, який у свою чергу став прямим наслідком поразки центральних країн у світовій війні.

На сесії австрійського парламенту, що розпочалася 1 жовтня 1918 р., значно гучніше залунали голоси представників пригноблених народів з вимогами права на самостійне вирішення власної долі. Вже 16 жовтня 1918 р. австрійський цісар Карл I проголосив державну реформу, згідно з якою Австро-Угорщина перетворювалася на союз держав. Маніфест гарантував запровадження польської державності і не робив жодного застереження про подібні українські інтереси.

Ландюгова реакція розпаду Австро-Угорської імперії призвела до небаченого загострення соціальних і національних суперечностей, результатом якого стало утворення ЗУНР⁴. Новостворена держава разом з Буковиною й Закарпаттям обіймала приблизно 70 тис. км² території з шістьма мільйонами населення (з них 71% українців, 14% поляків, 13% євреїв, 2% угорців, румунів та ін.). За віросповіданням було 62% греко-католиків, 18% римо-католиків,

6% православних, 13% єврейської віри. Фактично під управлінням уряду ЗУНР залишалось не більше як 45 тис. км² з майже чотирма мільйонами населенням (зокрема 75% українців, 12% поляків, 11% євреїв, 2% інших).

В умовах глибокої державної кризи ще 18–19 жовтня 1918 р. у Львові відбулося представницьке зібрання українських послів до парламенту та крайових сеймів Галичини і Буковини, єпископату, делегатів українських партій. Серед позицій маніфесту Української Національної Ради учасники «конституанти» записали: «(...) III. Взивається усі національні меншости на цій українській області, – при цім Жидів признається за окрему національність, щоби уконституїювалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповiдуєчій їх числу населення (...) IV. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної тим способом держави, на основах: загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, з правом національно-культурної автономії та з правом заступництва при правительстві для національних меншин (...)»⁵

Незважаючи на юридичні та логічні недосконалості документа (державою оголошувалась територія, а не народ і т. д.), це був перший крок до національно-культурного самовизначення галицьких українців⁶.

5 листопада 1918 р. на шпальтах найавторитетнішого періодичного видання в краї – газети «Діло» було опубліковано програмну декларацію УНРади: «Український народ! У створеній тобою державі не буде поневолення нації нацією... В Українській державі всі горожани без різниці мови, віри, роду, стану чи полу будуть справді рівні перед законом»⁷.

Сукупність правових норм, які окреслили положення національних меншин у новій правовій системі, відрегулювала їхні відносини з титульними національними групами, соціальними і суспільними організаціями – визначала правовий статус і німецької національної меншини.

Проте розпад Австро-Угорщини і подальше українсько-польське протистояння зумовлювали конфронтацію в міжнародних

відносинах у Галичині. Для німецького населення краю це означало початок нової і важкої доби в його житті⁸. Досліджуючи характер етніонаціональних відносин у повоєнній Галичині, З. Мюллер вказує, що довгий час галицькі німці були австрійськими підданими, а тому Німеччина була для них «матірньою землею», землею їхніх предків, країною етнічного походження, тоді як Австрія з її конституційними традиціями – справжньою Батьківщиною, країною поселення. Зі спогадів багатьох поколінь німців Галичини зрозуміло, що вони були «добрими німцями» і «добрими австрійцями» одночасно – «бути добрим німцем – означало належати до великої німецької сім'ї без огляду на державні кордони, жити і відчувати союз з Німецьким Райхом, котрий в їх розумінні виконував поодинокую роль держави. За цим стояла Австрія»⁹.

З падінням «Дунайської монархії» в 1918 р. для галицьких німців, за визначенням сучасників, «зникла наша Батьківщина», з одного боку, а з іншого – почала існувати як новий державний організм Ваймарська Німеччина. Німецьке населення краю як національна група майбутньої великої країни сподівалося на забезпечення його політичних і громадських прав з боку не лише урядових кіл самої Німеччини, а й державної влади українців, яка зводилася щойно зусиллями ЗУНР.

Спогади очевидців та аналіз історичної літератури свідчать, що така надія на «національне підкріплення» була результатом відрегульованого міжнаціонального виховання галицьких німців у «старій Австрії». Знання та досвід, набуті в поруйнованій державній системі, стали міцним фактором охорони й збереження національної ідентичності німецького народу в діаспорі загалом. Саме тому вже від 19 січня 1918 р. (коли соціал-демократи, центристи і помірковані ліві сили Німеччини перемогли на виборах, створивши до вересня систему парламентарної демократії) німецькі політичні партії та об'єднання одним з найголовніших завдань діяльності ставили різнобічну допомогу німцям поза межами Вітчизни. Це було, на думку дослідників, свідченням чіткої політичної волі і партійної належності, ідеї націонал-соціалістичної держави – «це були німці (поза батьківщиною), а тому це і був вирішальний голос (цілого народу)»¹⁰.

За таких історичних обставин німецьке населення Галичини входило в нову фазу свого політичного і національного розвитку.

Для зняття соціальної напруги й запобігання можливим міжнаціональним конфліктам національним меншинам (полякам, євреям, німцям) гарантували широкі права. Це впливало з того, що для післявоєнного облаштування в Європі за основу брали «Американську програму миру» В. Вільсона, згідно з концепцією якої новоутворені держави Центрально-Східної Європи мусили будувати свою політику. Це дозволяло українським політикам підкреслювати, що «кожний нарід матиме рівне право на самовизначення. Без згоди народу не можна ні над ним панувати, ні управляти ним. (...) Право на самовизначення – це найважливіше право кожного народу, чи він великий чи малий. На основі цього права прислугує усім народам право до національної території, право вибирати собі державну зверхність, під яку вони мають належати, право до внутрішньої самоуправи й свободного культурного, економічного та політичного розвитку)...»¹¹.

Виходячи з таких принципових засад, за період з листопада 1918 р. до липня 1919 р. центральні органи влади ЗУНР шляхом вироблення й ухвалення законів та підзаконних актів заклали юридично-правову базу національної політики в державі, яка нагадувала політику Української Центральної Ради, Директорії, а також подібних західноєвропейських правних інститутів, зокрема Англії¹². До певної міри Антанта була головною і мало не єдиною точкою відліку в системі координат, у якій здійснювали логічні розрахунки нової держави. Головні принципи державного ладу, внутрішньої і зовнішньої політики були визначені Основним Законом держави (13.II.1918) і доповнені конституційними законами (16.XI.1918; 4.I, 15.II, 18.IV. 1919). У важкій суспільно-політичній ситуації та міжпартійній боротьбі професор С. Дністрянський 1918 р. окремо підготував проект тимчасових основних законів для «покликання в життя Галицької Держави», який призначався для обґрунтування конституційних засад майбутньої Української держави¹³.

Проголошення ЗУНР перевело проблему фахових сил у практичну площину, тому дуже швидко виникла реальна потреба в

свідомих національних кадрах на різних ділянках державотворення. 16 листопада 1918 р. УНРада ухвалила Тимчасовий закон «Про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки». Нормативно-правовий акт передбачав, що тимчасово, через брак власного адміністративного законодавства, залишалось чинним попереднє австрійське законодавство, якщо воно не суперечило інтересам і меті Української держави¹⁴. Всі попередні службовці державного апарату, пошти, залізниці, зв'язку, освіти, медицини та ін., незалежно від національності, могли працювати на своєму робочому місці, якщо тільки склали «письмове приречення чесно служити Українській державі» або хоч зобов'язувалися не чинити їй ніякої шкоди. Засади співпраці державних повітових, міських і сільських комісарів з відповідними комітетами місцевих УНРад передбачали також «Устав і інструкція для повітових органів Української Національної Ради»: «Посучити народ, щоб прихильно відносився до жидів і німецьких колоністів та не допускав до погромів, бо викликання безладдя лежить в інтересі ворогів і приготування до насильств повинні бути на місці здавлені»¹⁵.

Громадський порядок на місцях забезпечувала державна жандармерія, де поряд з українцями служили поляки й німці. Зі спогадів І. Козака довідуємося, що «в кількох повітах завдання се перебравли добровільно старшини-чужинці (головно Німці), бувши австрійські відділові команданти. Се були однак виїмкові випадки, так, що до прибуття старшин-Українців припала організаційна праця передусім старшим старшинам жандармерії української народності, які служили у Східній Галичині безпосередньо перед переворотом, або вспіли були вже в перших дня нього вернути домів з чужини»¹⁶.

Архівні документи свідчать, що в органах місцевої адміністрації, зокрема в містах Станіславі, Стрию, Заліщиках, Яворові, Угневі, селах Підзамочку і Дулібах Бучацького повіту, було немало поляків; з українцями намагалися співпрацювати німецькі та чеські колоністи¹⁷. В повідомленнях представників УНРади в Станіславівському повіті вже від 15 листопада 1918 р. йшлося, зокрема, про те, що частина військовиків німецької національності (старшинський і офіцерський склад) уже з перших днів Листопадового чину забезпечувала правопорядок на підконтрольній території¹⁸.

Маємо свідчення керівників української влади, що «німці йшли нам у всьому на руку», але це, за визначенням А. Чайковського, не стосувалося тих, хто вже був сполонізований¹⁹.

Активно підтримали Визвольні змагання галицьких українців австрійські військовики німецького походження Ганс Кох, Альфред Бізанц, Фердінанд Ланг, Северин Байгет, Йоганн Баум, Карло Гофман, Ганс Ерліх та ін., які пізніше становили генералітет УГА: «назагал більшість неукраїнців, які стали на службу в УГА, проявили себе з кращого боку, добре справлялися зі своїми обов'язками, віддавали всі свої сили і знання в надзвичайно складних умовах для боротьби за Українську державність. А уродженці Галичини німецького походження чесно воювали за землю, яку вони вважали своєю Батьківщиною»²⁰.

Вже в перших правових актах УНРади підкреслювалося, що всім громадянам новоутвореної Республіки без різниці національності і віросповідання надається та гарантується «громадянська, національна і віросповідна рівноправність». УНРада оголосила для меншин персональну автономію з правом заступництва в уряді і 18 листопада 1918 р. ухвалила покликати державних секретарів для польських, єврейських і німецьких справ. Для національних меншин було встановлено квоту, щоб вони мали гарантовану можливість обирати своїх суддів (належало обрати 102-х суддів-українців, 25 – поляків, 17 – євреїв). Відповідно до національного складу населення ЗУНР було призначено вибори до нового законодавчого органу республіки – сейму. З 226-ти послів сейму українці мусили обрати 160 послів (70,8%), поляки – 33 (14,6%), євреї – 27 (11,9%), німці – шість (2,7%). З цією метою територію держави було поділено на 23 національні виборчі округи (12 – українських, п'ять – польських, п'ять – єврейських і один – німецький)²¹.

Конституційну парламентарну систему гарантував виборчий закон від 14 квітня 1919 р., яким передбачалося, що сейм складатиметься з послів, обраних на підставі загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною системою виборів. Планували утворити одномандатний загальнодержавний виборчий округ для німецького населення Галичини і представництво в майбутньому сеймі шести послів з числа галицьких німців, щоб таким

чином було «усунено міжнаціональну боротьбу та можливість державній нації загарбати мандати національної меншости». Право голосу надавалося з 21-річного віку, право бути обраним – з 25-річного²². Такий закон враховував вимоги європейських організацій, однак не задовольняв інтереси поляків, бо запропонована структура парламенту базувалася на принципі абсолютно пропорційно-арифметичного представництва від політичних партій, а тому цей закон фактично відвертав польське населення від широкої участі в державотворенні²³.

Одночасно слід враховувати і той факт, що 8 квітня 1919 р. був ухвалений «Закон про громадянство на Західній області УНР», згідно з яким право «своїни» надавалось особам з постійним осідком проживання не менше п'яти років; служба в державних установах і організаціях дозволялася лише після прийняття громадянської присяги; особи «чужинні» мали право з 26 травня 1919 р. покинути межі Західної області УНР (ЗоУНР). Починаючи від лютого 1919 р., Державний секретаріат внутрішніх справ неодноразово звертався до німців Галичини з оголошенням про можливий добровільний виїзд до Німеччини чи Австрії через повноважного представника цих держав: «Всі горожани-Німці, що хотіли би вернути дім, мають зголоситися делегатови Німецько-Австрійської держави сотникови Оскарови Фухсови в Самборі при вул. Шопена, ч. 3. Перший транспорт відходить дня 28 лютого с. р. (1919)»²⁴.

Для зняття соціальної напруги було заплановано провести земельну реформу. В сільському господарстві краю працювало понад три чверті населення: основними землевласниками були поляки, а близько $\frac{4}{5}$ селян (головним чином українців) були малоземельними і безземельними. Далися ознаки й воєнної дії, які ще більше погіршили матеріальне становище населення. В знищених селах уряд держави для закупівлі насіння під посіви виділив 10 млн. гривень, рекомендував управам камеральних дібр дозволити населенню користуватися державними пасовищами та ін.²⁵

Такі обставини спонукали український уряд зайнятися проблемами галицького села. В січні 1919 р. створено спеціальну комісію для розробки відповідного законодавства. З чернетки подання члена УНРади Л. Бачинського видно, що право власності на землю

мали всі громадяни держави, незалежно від їхньої національної ознаки, однак «землю посідати можуть лише ті рільники, що доси обробляли її власними руками чи то на власнім чи на чужім господарстві і лише в такому обшарі разом з членами своєї родини, що живуть під сю хвилю в домашній і господарській спільности, обробити можуть»²⁶.

Звідси випливало, що і німецькі колоністи, очевидно, могли сподіватися від місцевих органів самоуправління Української держави визнання як за окремими особами, так і за територіальними громадами права на земельні площі, які вони обробляли з кінця XVIII ст. (в межах австро-німецької колонізації). Однак проект рамового земельного закону передбачав, що всі контракти оренди землі, укладені після 1 листопада 1918 р. без офіційного дозволу місцевої адміністрації, втрачали юридичну силу і не становили предмета довгострокової оренди²⁷. В інших підзаконних актах вказувалося, що всі конфіскації майна під час війни, «дозволені на підставі цісарського розпорядку», скасовувалися з 9 червня 1919 р.²⁸

В остаточному результаті ці кроки лише визначали основи аграрних перетворень, які, на жаль, не були застосовані на практиці в силу зміни зовнішньополітичної ситуації й окупації Галичини польськими військами, а згодом з перетворенням її на частину Польської держави.

Право національно-культурної автономії німецького населення забезпечувало законодавство про мовну ситуацію. Згідно із законом ЗоУНР від 15 лютого 1919 р. про українську мову національним меншинам гарантували право вільно вживати в офіційних зносинах з державними установами й публічними інституціями усно чи письмово рідні мови, а властям, державним інституціям слід було відповідати громадянам їхньою рідною мовою. Національним меншинам гарантували і право вільно розвивати свої мови, культури, мати свої бібліотеки, видавництва, часописи та школи²⁹.

У цьому контексті підкреслимо, якщо польські державні гімназії в Станиславові, Тернополі, Дрогобичі і Коломиї були залишені для поляків, але не діяли через нестачу вчительських кадрів, то в Станиславові і Львові дві німецькі (державні) і єврейська гімназії працювали безперервно³⁰. Одночасно Державний секретаріат освіти і

віровизнань надавав дозволи на заснування приватних гімназійних курсів, але за умов, що «власник-основатель школи буде горожанином нашої республіки та буде приноровлюватися до всіх постанов шкільних властей»³¹. 10 лютого 1919 р. в Станиславові була урочисто відкрита німецько-євангелістська гімназія, яка набула статусу приватного навчального закладу. В ньому вивчали типові для австрійських реальних гімназій курси історії, географії, французької, грецької, польської, української мов³². Цікаво, що в Станиславівській гімназії крайовий євангелістський єпископ Т. Цеклер та його однодумці закладали підвалини національної толерантності, гуманітарних наук, духовної обнови національного життя не лише галицьких німців, але й українців. Зазначмо, що лише в часи ЗУНРу в Галичині за сприяння української влади було відкрито згадану першу німецьку гімназію, що загалом підтверджує факт максимально сприятливих умов для політичного і національно-культурного розвитку галицьких німців.

Активна і принципова законотворча позиція уряду ЗУНР на еміграції поклала початок формуванню підвалин нової демократичної держави³³. Деякі додаткові замітки про національну політику державних органів знаходимо в проекті Конституції ЗУНР, підготовленому С. Дністрянським 1920 р. Законопроект передбачав, що кожен громадянин, незалежно від національної, станової чи віросповідної ознаки, має право на збереження і плекання своїх національності і мови. Встановлювалося, що представникам національних груп чи народностей, які проживатимуть на території Західної України, належатиме право на національне управління відповідно до права самовизначення українського народу. Ці положення доповнювали норми проекту про основи державного ладу, які встановлювали, що німецьке населення держави має право утворювати загальнодержавний виборчий округ (до якого належали сільські громади, міста відповідного судового округу) з метою представництва в Установчих Зборах.

Так, львівські німці обирали одного депутата, а решта галицьких німців – двох. Принциповим було те, що обраними вважали тих кандидатів, які в першому турі виборів отримали абсолютну більшість голосів. У випадку повторного туру виборів їх проводили повторно

через два тижні, причому виборці мусили визначатися з двох кандидатів, яких і належало обрати, а за рівності голосів обраним вважали старшого за віком. Національні групи майбутньої держави (поляки, євреї, німці, інші) брали участь у виборах Президента Республіки, в організації «народної волі» – Народної Палати, до сфери якої відносилось виняткове право державотворення. Для дотримання національних інтересів члени Народної Палати поділялися на три національні курії (українську, польську, інших національностей), делегуючи до її спеціальних комісій шість представників (чотири – українці, по одному від поляків та інших). Елементи національної політики зводилися до такого: для контролю (ревізії) над виконанням положень Основного Закону Президент скликав Загальнонародну Раду, до складу якої входили й чотири українці, один поляк, один представник з інших національностей. Президент Республіки створював Раду (Прибічну Раду), яка мала складатися із шести членів за національною ознакою, як і в попередньому випадку. Зокрема трьох членів Ради делегували три національні курії Народної Палати, і вони мали утворювати комітет національних справ. Останній розділ Конституції підкреслював, що здійснення принципів права народів на самовизначення забезпечує Основний Закон: національне нормативне співвідношення, культурну автономію, правосуддя, державну службу та ін. Це дозволяє зробити висновок, що конституційний проект визначав суверенне право кожного народу майбутньої держави, незалежно від його чисельності, рівня розвитку, місця розселення, на вільний розвиток у межах Української держави; право народу самостійно осягати свою долю на основі вільного волевиявлення, визначати форму своєї державності; право на самостійне розв'язання питань політичного, соціального та культурного розвитку, розпорядження природними багатствами (земельними ресурсами) тощо³⁴.

30 квітня 1921 р. еміграційні власті ЗУНР запропонували Раді Послів Антанти та Раді Ліги Націй новий проект конституції Західноукраїнської держави – «Проект основ державного устрою Галицької Республіки». Проект складався з 42-х статей і 12-ти розділів. Згідно з проектом державна територія Галицької Республіки мала охоплювати українські землі Галичини аж до Перемишля, а

кордон з Польщею пролягав би річкою Сяном. «Державними народностями є українці, поляки, жиди, що користуються рівними правами в області публічного права. Прочі народності творять національні меншості, що їх права і охорону запоручає конституція», – говорилося в проекті³⁵.

За формою правління Галицька Республіка мала бути демократичною, парламентарною республікою. Виходячи з цього, законодавча влада в ній належала парламентові – Державній Раді, обраній на п'ять років громадянами шляхом загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною системою виборів, незалежно від статі, національності, віровизнання і т. п. Вибори послів відбувалися окремо за національностями (кожна з них обирала їх пропорційно до своєї кількості), а Голова парламенту (Президент) мусив бути українцем, один віце-президент (усього їх було чотири) – поляком, один – євреєм. Для реґулювання міжнаціональних відносин пропонувалося всім національним меншинам мати в уряді своїх міністрів; державною мовою була б українська, а «зовнішніми урядовими мовами – українська, польська, єврейська»³⁶. Службовцями державного апарату могли б бути «іменовані лише громадяни держави, що володіють щонайменше двома мовами національностей держави». За національними меншинами майбутньої держави були закріплені права звертатися в усі державні органи й інституції рідною мовою. Дуже важливо, що обов'язком цих органів було відповідати людям цією ж мовою. Місцевим органам, де компактно проживали національні меншини, надавалося б право «установлювати для себе внутрішню мову спілкування».

З метою забезпечення інтересів німецького населення в діаспорі на підставі ст. 260 Версальського мирного договору уряд Німеччини зобов'язувався представити Комісії відшкодування в Парижі перелік прав і обов'язків німецького населення колишньої імперії в справі концесій та інших публічних закладів на територіях відновленої Речі Посполитої. На виконання цих вимог німецький уряд мусив подати перелік місцевостей, що відносилися до терену колишньої австро-угорської й пруської колонізацій, однак, як свідчать архівні матеріали, зволікав із цим. З обіжника Міністерства внутрішніх справ

Польщі випливає, що Генеральному делегатові уряду, комісарові Ради і воєводам належало виготовити перелік власності, що належала німецьким поселенцям. До таких циркуляр відносив електричні та газові дільниці, залізниці, трамваї тощо³⁷. Окремо встановлювався порядок реєстрації і забезпечення німецьких маєтків (з 04.03.1920).

Від 1 вересня 1920 р. Міністерство внутрішніх справ для колишніх громадян Австро-Угорської імперії, котрі виїжджали до Німеччини, Угорщини, Фінляндії і Польщі, вводило візовий режим. Від громадян Другої Речі Посполитої вимагали реєструватися протягом 24-х годин у консульських установах держави за її межами. Невиконання приписів призводило до вислання за межі Польської Республіки й анулювання громадянства³⁸.

Той факт, що багато двосторонніх угод, які не підпадали під сферу компетенції Ліги Націй, містило положення щодо етнопонаціональних меншин, очевидно, можна розглядати як свідчення недостатньої ефективності утвореної міжнародної системи. Вони відбивали застосування принципу взаємності в захисті меншин. Положення, закладені в договорі з Польщею, служили зразком для інших угод щодо етнопонаціональних меншин³⁹. Договір містив статті щодо захисту фундаментальних прав на життя, свободу віросповідання і відправлення релігійних культів, гарантовані всьому населенню Польщі, незалежно від місця народження, національності, мови, раси та релігії. Він також передбачав рівність перед законом усіх громадян Польщі, рівне користування громадськими і політичними правами. Польським громадянам, які належали до расових, релігійних і мовних меншин, надавали однакові юридичне та фактичне поводження, як і іншим громадянам Польщі. В районах із значною кількістю непольськомовних громадян аналогічні умови мав забезпечувати польський уряд з метою початкового навчання рідною мовою, хоча уряд міг передбачити обов'язкове навчання польської мови в таких школах. Громадянам – представникам меншин у таких районах також гарантували відповідну частку у використанні коштів, що виділялися з державних фондів. Згідно з договором про національні меншини, який 28 червня 1919 р. уклали між собою США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія і Польща, польський уряд перейняв односторонні зобов'язання забезпечити

своїм національним меншинам усю повноту громадянських і політичних прав⁴⁰.

Незважаючи на ці міркування міжнародних організацій і місій, польські панівні кола відверто висували свої претензії, зажадавши відновлення кордонів 1772 р., бо, мовляв, українці не дозріли бути нацією, а Українська держава – «організована анархія». Загарбницькі зазіхання поляків здобували підтримку в панівних колах Антанти, в тому числі й серед учасників Паризької мирної конференції (ПМК), що здійснювала миротворчу місію після завершення воєнних дій.

За висновками О. Карпенка відвертий анексіонізм прикривався численними доброзичливими заявами і місіями, які надсилали в Галичину. Тут побували французька місія Віллема, англійська Джонсона і Бідермана, Вейда, Кіменса, Кенея, італійська Баджіні, американська Келога, які захищали лише польські інтереси, а щоб виправдати свою позицію, вони вслід за поляками поширювали різноманітні фальшиві чутки, нібито ЗУНР – це «справа німецьких рук»⁴¹. Уже 18 червня 1919 р. Рада міністрів ПМК офіційно дозволила польській стороні застосовувати всі наявні збройні сили для окупації Галичини до річки Збруча. В остаточній редакції постанови Верховної Ради ПМК (розіслана – 25.06.1919 р.) вказувалося, що в Галичині встановлюється цивільне управління під мандатом Антанти, яка і має забезпечити автономію цієї території, політичні, релігійні й особисті свободи громадян. Передбачалося, що цей мандат діятиме аж до самовизначення українського населення краю щодо її політичної незалежності⁴².

Це дозволяло сучасникам відзначати, що «при Польщі була сила, при українцях – правопорядок... Поляки були добре організовані, добре озброєні і дисципліновані»⁴³. Ця думка є переконливим свідченням того, що в ЗУНР національно-демократична течія виступала провідним інтегративним чинником в об'єднанні людей і здійсненні державної доктрини правової політики. Свавільний акт Антанти викликав рішучий протест галицьких українців і світової громадськості, однак міжнародно-правовий статус Галичини зазнав значних змін – від незалежної держави до анексії її Польщею, яку підтримала Антанта. Однією з головних причин поразки українських визвольних змагань було те,

що їм так і не вдалось здобути визнання на міжнародній арені. Інші західноукраїнські землі було поділено між сусідніми державами: Північну Буковину за Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. передавали Румунії, а Закарпаття за Тріанонським мирним договором від 4 червня 1920 р. входило до складу Чехословаччини.

Виходячи з аналізу становища і статусу німецької меншини Галичини в національній політиці ЗУНР і подальших міжнародно-правових актів щодо національних меншин повоєнної Європи, слід відзначити таке.

По-перше, державна політика ЗУНР у галузі міжетнічних відносин мала певні історичні традиції і специфіку. Правовий статус німецької меншини Галичини державні діячі ЗУНР розглядали з погляду права на повагу своєї ідентичності, традицій, мови і своєї культурної спадщини. Порядок реалізації права німецького населення краю виходив з їхніх форм, які передбачали широкі можливості для задоволення суспільно-політичних потреб, що їх надавала національно-культурна автономія. Національне самоврядування надавало дозвіл поєднувати єдину загальнодержавну систему адміністративно-територіального устрою з національними структурами самоврядного характеру.

Національно-культурна автономія передбачала б і особливий, специфічний порядок формування і статус національних органів німецького населення країни. Важливим чинником внутрішньої і зовнішньої стабільності національна політика ЗУНР вважала майбутню систему заходів міжнародного і національного характеру – одночасно гарантії і захист права німецької меншини, а також межі здійснення прав представниками німецького народу Галичини.

По-друге, внаслідок поразки в Першій світовій війні та підписання Версальського миру Німеччина була відкинута на периферію міжнародної політики. Опинившись у політичній і економічній ізоляції, в боротьбі за перегляд установлених після світової війни несправедливих кордонів, повернення втрачених позицій, розширення свого впливу в регіоні та підірив позицій Антанти німецька держава Ваймарського періоду змушена була змінити деякі головні напрямки зовнішньої політики.

По-третє, політичні рухи насильно приєднаних національних меншин становили серйозну загрозу для територіальної цілісності і стабільності новоутвореної Другої Речі Посполитої. Саме тому польська адміністрація зосередилася на насильницькому викоріненню культурних, мовних і релігійних особливостей українців, білорусів, німців, литовців, угорців.

Нові географічні кордони розселення націй не збігалися з кордонами нових держав Центральної і Східної Європи, а тому становище українського і німецького населення досліджуваної території відбивало особливості соціально-економічного і політичного розвитку панівної польської нації в наступний період, 1921–1939 рр., її державну політику асиміляції та насильного викорінення національних, культурних, мовних і релігійних особливостей представників обох народів у міжвоєнній Галичині.

VI. «НІМЦІ ПОЗА БАТЬКІВЩИНОЮ»: ЗАХИСТ ГАЛИЦЬКОЇ ДІАСПОРИ ОФІЦІЙНИМ І НЕОФІЦІЙНИМ ВЕЙМАРОМ

Напередодні Першої світової війни німецька діаспора завдяки широкій громадській, політичній і культурній діяльності поступово перетворилася на самосвідому національну спільноту, метою якої були самостійне національне життя в рамках Австро-Угорської монархії, співпраця з усіма національними меншинами краю на рівноправних умовах, забезпечення міжнаціонального миру. Попри нечисельність німецька етнічна група була привілейована і політично впливова як частина державної нації. Особливо це характерно для Галичини і Буковини, де німецька мова домінувала в усіх урядових установах, суспільному житті. Німецькомовне населення (в тому числі й австрійці) було в основному прийшлим, виявляло тенденцію до постійних міграцій у пошуках кращого застосування капіталу, високої професійної кваліфікації.

Сучасні дослідники аргументовано довели, що представники національних меншин (і, зокрема, галицькі німці) помітно переважали серед економічно сильніших прошарків населення міст і сіл, мали значно більший, ніж українці, вплив на політичну владу і місцеве самоврядування. Тривала відсутність власної національної держави і панування інонаціональних політичних систем стали причиною не тільки соціальної неструктурованості та економічної слабкості української нації в західному регіоні України, але й того, що в політико-правовому відношенні українці на власних етнічних землях були поставлені в становище національної меншини.

Все це на поч. ХХ ст. призводило до дедалі більшого загострення відносин між українцями й національними меншинами, створювало додаткові труднощі в розвитку українського національно-політичного руху, зумовлювало надзвичайну складність боротьби за українську державність на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр.

Попри несприятливі зовнішні обставини, майже перманентні воєнні дії формування правових засад державної влади в ЗУНР і практична організація національних владних структур усіх рівнів базувалися на демократичних принципах, поважанні прав людини і національних меншин, урахуванні соціальних потреб народу. Сукупність правових норм, які окреслили становище національних меншин у новій правовій системі і відрегулювали їхні відносини з титульними національними групами, соціальними і суспільними організаціями, визначала правовий статус і німецької національної меншини.

Розпад Австро-Угорщини і подальше українсько-польське збройне протистояння 1918–1919 рр. обумовили конфронтацію¹ в міжнародних відносинах у Галичині. Для німецького населення краю це означало початок нової і важкої доби в його співіснуванні².

Досліджуючи характер етнонаціональних відносин у повоєнній Галичині, З. Мюллер указує, що тривалий час галицькі німці були австрійськими підданими, а тому Німеччина була для них «материнською землею», землею їхніх предків, країною етнічного походження, в той час як Австрія з її конституційними традиціями – справжньою Батьківщиною, країною поселення. Зі спогадів багатьох поколінь німців Галичини зрозуміло, що вони були «добрими німцями» і «добрими австрійцями» одночасно. «Бути добрим німцем – означало належати до великої німецької сім'ї без огляду на державні кордони, жити і відчувати союз з Німецьким Рейхом, котрий в їх розумінні виконував поодинокую роль держави. За цим стояла Австрія»³.

З падінням Дунайської монархії в 1918 р. для галицьких німців, за визначенням сучасників, «зникла наша Батьківщина», з одного боку, а з іншого – почала існувати як новий державний організм Веймарська Німеччина. Німецьке населення краю як національна група майбутньої великої країни сподівалося на забезпечення його політичних і громадських прав з боку не лише урядових кіл самої Німеччини⁴, але й державної влади українців, яка зводилася щойно зусиллями ЗУНР. Спогади очевидців та аналіз історичної літератури свідчать, що така надія на «національне підкріплення» була

результатом відрегульованого міжнародного виховання галицьких німців у «старій Австрії».

Знання і досвід, набуті в поруйнованій державній системі, стали міцним фактором охорони і збереження національної ідентичності німецького народу в діаспорі загалом. Саме тому вже від 1918 р. (коли соціал-демократи, центристи і помірковані ліві сили Німеччини перемогли на виборах, створивши до вересня систему парламентарної демократії) німецькі політичні партії та об'єднання одним з найголовніших завдань діяльності ставили різнобічну допомогу німцям поза межами Вітчизни. Це було, на думку істориків, свідченням чіткої політичної волі і партійної належності, ідеї націонал-соціалістичної держави. «Це були німці [поза Батьківщиною], а тому це і був вирішальний голос [народу] (підкр. Наше. – І. М.)»⁵. В таких історичних умовах німецьке населення Галичини входило в нову фазу свого політичного і національного розвитку.

Щоб уникнути міжнародних конфліктів, національним меншинам (полякам, євреям, німцям) гарантували широкі права. 11 грудня 1918 р. на зборах делегатів від німецьких громад у Станиславові було створено представницьку організацію під назвою «Німецька Народна Рада в Західноукраїнській Народній Республіці»⁶.

Метою утворення Ради було опрацювання основних положень щодо здійснення національної автономії меншин та протегування культурних і господарських потреб німецького населення. У своєму органі Рада закликала одноплемінників ставитися до властей ЗУНР з довір'ям у відповідь на прихильність і розуміння, які українці висловили німцям⁷. Як засвідчив час, вона не перетворилася на дійову, впливову інституцію, яка транслювала б назвні етногрупові інтереси.

Право національно-культурної автономії німецького населення забезпечувало законодавство про мову. Згідно із законом ЗУНР від 15 лютого 1919 р. про українську мову національним меншинам гарантували право вільно вживати в офіційних зносинах з державними властями, публічними інституціями й державними установами усно чи письмово рідні мови, а властям і державним інституціям слід було відповідати громадянам їхньою рідною мовою. Національним меншинам гарантували також право вільно розвивати свої мови,

культури, мати свої бібліотеки, видавництва, часописи та школи: «...Законно признаним національним меншостям полишається свобода уживання як усно так і письмах їх матірньої мови в урядових зносинах з державними властями, публічними інституціями й державними підприємствами»⁸. Одночасно від 13 лютого 1919 р. вступав у силу «Закон про основи шкільництва на Західній Області Української Народньої Республіки», в котрому підкреслено, що «...викладова й урядова мова у всіх державних школах є українська. Національним меншостям признається право на школу в рідній мові. Близші постанови про школи для національних меншостей вирішать окремий закон»⁹.

У цьому контексті підкреслимо, що якщо польські державні гімназії в Станиславові, Тернополі, Дрогобичі і Коломиї були залишені для поляків, але не діяли через нестачу вчительських кадрів, то в Станиславові і Львові дві німецькі (державні) і єврейська гімназії працювали безперервно¹⁰.

Одночасно Державний секретаріат освіти і віровизнань надавав дозволи на заснування приватних гімназійних курсів, але за умов, що «власник-основатель школи буде горожанином нашої республіки та буде приноровлюватися до всіх постанов шкільних властей»¹¹. 10 лютого 1919 р. в Станиславові була урочисто відкрита німецько-євангелістська гімназія, яка набула статусу приватного навчального закладу. В ньому вивчали типові для австрійських реальних гімназій курси історії, географії, французької, грецької, польської, української мов¹².

Умови, в котрих розбудовувалися німецькі шкільні товариства, були далекими від ідеальних. Архівні документи свідчать, що члени педагогічного корпусу німецької гімназії в Станиславові вели жваве листування з львівською централею товариства «Союз Німців-Християн Галичини» в цій справі. В одному з листів Теодора Цеклера підкреслюється, що «шкільне товариство мало за австрійських часів заробітню платню у сумі від 245 авст. крон місячно. Від листопада 1918 р. наше товариство продовжувало існувати, проте не мало таку кількість грошей, щоб передавати іншим установам. Сподіватися на невідкладну поміч не було можливим. Хоча одна старша пані установила зв'язок з нашим шкільним товариством, доручила на

наш рахунок кошти від 1000 австр. крон для оплати заробітньої платні»¹³.

Цікаво, що в Станиславівській гімназії крайовий єпископ Т. Цеклер та його однодумці закладали підвалини національної толерантності, гуманістичних наук, духовної обнови національного життя не лише галицьких німців, але й українців. Свідчення цього – кореспонденція капітана Отто Долеґного, керівника пункту пересилки військовополонених у Тернополі від 25 березня 1920 р., в якій зокрема говорилося, що, «посилаючись на наш лист від 8 числа (біжучого року), повідомляємо, що керівництво німецької євангелістської інституції в Станиславові готове прийняти дітей К. Шмідта, як тільки зможете гарантувати хоча б частину коштів на (їх) утримання. Цим передаємо дві анкети (німецької євангелістської інституції) для виповнення. Діти потребують гарантованого прийому в Станиславові, який інституція не зможе організувати. Взнявши це близько до серця, пастор, д-р Теодор Цеклер, хоче взяти сам частину коштів на утримання і привезти дітей в Станиславів. Ми сподіваємося на Вашу силу волі і на нашу співпрацю в цій справі»¹⁴.

Зазначмо, що лише в часи ЗУНРу в Галичині за сприяння української влади було відкрито згадану першу німецьку гімназію, що загалом підтверджує факт максимально якнайсприятливіших умов¹⁵ для політичного і національно-культурного розвитку галицьких німців. У цілком іншому руслі проходила й політика міжнародних організацій і самої Німеччини стосовно німецької меншини Галичини. З метою забезпечення інтересів німецького населення в діаспорі політику підтримки та відособлення німецьких меншин у країнах Центральної та Південно-Східної Європи Німеччина спрямувала водночас на підриив процесу формування економіки новоутворених держав як єдиного цілого¹⁶.

Німецьким меншинам ставилося в обов'язок у цілому представляти інтереси Рейху в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, турбуватися про розповсюдження німецьких культури і мови. Діяльність такого роду координували культурний відділ Міністерства зовнішніх справ Німеччини, посередницькі товариства «Дойче Штифтунг», «Ревізіонс-Тронгандгезельфашт», «Пангерманський союз», «Союз закордонних німців»¹⁷. Їхнє головне

завдання – зміцнення зв'язків між Рейхом і німецькими меншинами за кордоном.

Культурне, економічне і політичне зміцнення німецької меншини Галичини було можливе лише за умови здійснення відповідних заходів представницьких органів галицьких німців перед подібними установами їхньої етнічної Батьківщини. Реалізація цих прагнень була дещо відмінною від аналогічних вимог німців Польщі і Чехословаччини, які стверджували, що об'єднання всіх німців буде справедливим розв'язанням усіх спірних європейських питань¹⁸.

Виокремивши як підставу такої тези лише етнополітичний аспект історії німецького населення Галичини і Буковини міжвоєнного періоду, слід підкреслити, що під час політизації громадсько-політичної діяльності галицьких (під польським) і буковинських (під румунським пануванням) німців найефективнішими і здатними до творення національної культури і власної політичної традиції були «людина етнічна» і «людина політична»¹⁹. Під час подібних подій та історичних зрушень (зокрема акцентування, що мета німецької державної й економічної політики не повинна бути ушкоджена якимись господарськими й торгово-політичними інтересами) в контексті політичної ситуації в повоєнній Європі громадська думка, суспільно-політичні настрої та національна ідентичність німецьких переселенців наскрізно показали варіативні ситуації.

Ці тенденції проявлялися в тому, що творча меншість (громадські, церковні діячі, політики) «займається політикою» і одночасно згадує своє національне коріння, свою історичну генезу²⁰. Все це відбувається в рамках уже встановленого державного організму – Польської держави, не претендуючи на роль титульної нації і не прагнучи до зовнішньополітичного зміцнення німецького Рейху як Батьківщини німецького народу. На такі обставини вказують листування «Спілки німців-християн Галичини» із «Союзом закордонних німців» у Берліні, книжковими видавництвами в Троппау (Силезія) – видавничою фірмою «Карл Скробанек і сини», «Німецьким аграрним та індустріальним банком для Австрії» у Празі, німецьким шкільним союзом у Відні та іншими німецькими національними установами²¹.

Нові політичні реалії наближали німецькі національні установи й організації Галичини до думки про пошук принципових та економічно вигідних партнерів Німеччини чи німецькомовних держав Європи для підтримки їхніх національних, політичних і господарських прав.

Певної економічної підтримки галицькі німці домоглися завдяки капіталовкладенням до «Німецького аграрного та індустріального банку для Австрії» у Празі²². Станом на 31 грудня 1919 р. на банківських рахунках «Спілки німців-християн Галичини» в цій установі нараховувалося 562 кр. австр. і 1475 нім. марок²³. За понад піврічний строк 30 липня 1920 р. сума збільшилася до 683 кр. чеських; 548 кр. угорських; 1556 нім. марок²⁴. Зміна кредитних ставок, їхнє подальше підвищення деякими берлінськими банками призвели до того, що «Німецький аграрний банк для Австрії» у Празі ще 7 грудня 1918 р. змінив умови кредитування для «Спілки німців-християн Галичини»²⁵. Згідно зі статтею № 4 постанови уряду Чехо-Словаччини від 12 березня 1919 р. про рекрут цінних паперів керівництво німецької католицької громади Галичини повідомляли, що в депозитному відділі банку відкрито рахунок регресивних цінних паперів 5% від номінальної вартості²⁶. Однак фінансова сторона справи була досить низькою. З банківської кореспонденції на адресу львівської організації дізнаємося, що «наші берлінські друзі збільшили комісійний збір на наш кредитний рахунок від 1 січня б(іжучого). р(оку)., з тієї причини ми також вносимо зміни до певного часу в комісійні на Ваші рахунки від 1 січня 1920 р. на 1% (від сотні) за квартал. Просимо Вас прийняти це до відома»²⁷. Виходячи з таких міркувань, львівський провід запитував празький банк про можливість проведення з його рахунку в Німеччині незначної виплати. Йшлося про рахунки «Спілки німців-християн Галичини» в «Богемському банку» – по 100–150 нім. марок, які планувалося перерахувати до банків Мюнхена, Гамбурга, Штутгарта²⁸.

Звичайно, економічна незалежність німецьких меншин бачилася Берлінові, як зазначає В. Газін, як основа політичної ізоляції німців від держав, у яких вони мешкали²⁹. І якщо вимога культурної автономії розглядалася лише «як щабель у стратегії далекого прицілу» особливо Польщі та Чехословаччини, то в Галичині німецька

меншина, перебуваючи «між розпачем і надією», намагалася не допустити розмивання своєї національної громади, прагнула реального змісту національно-культурної автономії вже в рамках Другої Речі Посполитої. В листі львівської централі «Спілки німців-християн Галичини» до секретаріату «Союзу закордонних німців» у Берліні від 18 травня 1920 р. знаходимо твердження, що «внаслідок політичних і воєнних подій з моменту перевороту 1918 р. ми не маємо змоги провадити свою діяльність в масах, як це робилося перед (Першою світовою) війною, а також після вигнання росіян з Галичини. Нашим важливим завданням є збереження наших німецьких шкіл, що проте, в силу теперішніх обставин, є дуже важко»³⁰. Тому для поживлення діалогу до Берліна надсилали книжки про німців Галичини, останні річні звіти, попередні календарі, мапу німецьких поселень Галичини³¹.

Політику підтримки німецьких громад краю німецькі посередницькі установи Рейху спрямовували на забезпечення «Німецьких будинків», церковних установ, парафіяльних шкіл і відділків «Спілки німців-християн Галичини» літературою рідною мовою³². Із спеціального подання цієї установи від 18 лютого 1919 р. до багатьох німецьких організацій видно, що німецькі католики Галичини потребували приблизно 2000 шкільних календарів і 2000 аркушів «друкописом». У задоволенні цих потреб львівський відділок «Світлої комісії для привозу і вивозу» (установа польської військової адміністрації) відмовив, аргументуючи це тим, що «з повороту політичного не можна було під закінчення 1918 року відібрати готові календарі на 1919 рік; рівно ж не було можна спровадити ті календарі під час інвазії руської (тут – української. – Авт.). Календарі ті видані спеціально для колоністів німецьких в Галичині, і не можна було їх тепер віднайти. Тому за цей час залишилися на власність підписаного товариства отримані додатки і календарі на рік 1920»³³. Підписана Спілка просила польські офіційні установи Львова зважити на господарські і культурні потреби населення німецьких колоній краю, проте, як свідчать пізніші документи³⁴, ті свідомо зволікали.

Йшлося про забезпечення німецького населення краю необхідною інформацією про громадсько-політичне і культурно-

освітнє життя Веймарської Республіки³⁵. Відповідаючи видавництву записок «Союз друзів мовних острівців» у Лейпцизі, управа «Спілки німців-християн Галичини» зазначила, що, починаючи від 1 листопада 1918 р., «Німецький народний листок для Галичини» припинив свій вихід унаслідок близького політичного перевороту. Вказувалося, очевидно, на польсько-український збройний конфлікт 1918–1919 рр., а тому, «незважаючи на наші численні просьби, польська влада не дала згоди на поновлення випуску («Листка»)»³⁶. 21 лютого 1921 р. львівська організація повідомила «Німецьку бібліотеку біржової корпорації торгівлі книгами» в Лейпцизі, що надсилає поштою серію рекламних листків №№ 26, 28, 42 і 43, а також «внаслідок перевороту і подальших воєнних дій в нашому місті і багатомісячної блокади ми змушені були тимчасово припинити вихід «Листка» на Україні. Ми плануємо ближчим часом знову відновити видавництво, але потрібний для цього дозвіл польської (державної) установи, який не можемо одержати. Починаючи від № 44, який ще був надрукований (але немає змоги переслати, тому що головна пошта Львова потерпіла від пожежі під час вуличних боїв), ми не можемо надіслати Вам жодного числа, тому що самі їх не маємо»³⁷.

Тісна співпраця налагоджувалася між окремими євангелістськими правліннями Галичини та культурними установами Рейху. На замовлення «Інституту закордонних німців та забезпечення німецьких інтересів за кордоном» у Штуттарті правління Євангелістської Церкви в Станиславові і особисто Т. Цеклер надіслали окремі видання «Спілки німців-християн Галичини»³⁸. В листі від 10 серпня 1921 р. керівництво «Інституту закордонних німців» дякувало за надіслані «Календарі німців-християн у Галичині» (зошити 11, 13, 14, 16, 18) за 1909 р. Повідомлялося, що «ми будемо Вам дуже зобов'язані, коли Ви, при нагоді, зможете надіслати нам приватними каналами ті випуски, котрі в нас відсутні, тоді цінність зібрання стане значно більшою»³⁹. Інші документи того часу зазначають, що німецькі державні установи замовляли комплекти видань галицьких німців 1910, 1912, 1915, 1917 рр. для поповнення спеціалізованих книгозбірень у Штуттарті, Лейпцизі, Берліні⁴⁰.

Необхідність виходу з політико-правової, дипломатичної, суспільної та культурної ізоляції німецького населення краю, а також

повернення втрачених позицій, розширення свого впливу в регіоні в умовах польського панування спонукали німецькі християнські кола, а потім і офіційні органи піти на налагодження контактів з установами Рейху та США. Вже 23 листопада 1920 р. на адресу «Спілки німців-християн Галичини» надійшов лист секретаря «Американського допомогового комітету для поляків німецького визнання» Отто Енгеля: «Наше об'єднання хоче допомогти німцям в Галичині, і ми були би Вам дуже вдячні, коли б Ви налагодили контакти з компетентними католицькими установами для того, щоб ми могли вести агітацію в Галичині за німців-католиків. Наша участь буде полягати в тому, щоб видавати просвітні статті в католицькій пресі Америки і спонукати до праці допомогові комітети для католиків Галичини. Ми будемо Вам дуже зобов'язані, якщо Ви представите в наше розпорядження (необхідні) матеріали»⁴¹.

Одночасно цей документ свідчить і про те, що німецька меншина Галичини нерідко асоціювала себе як поляків німецької національності. Звісно, що внаслідок поразки в Першій світовій війні та підписання Версальського миру Німеччина була відкинута на периферію міжнародної політики. Це змусило німецьку державу Веймарського періоду, зазначає Н. Кривець, змінити деякі головні напрямки зовнішньої політики⁴².

Витіснення німецької промисловості зі світових ринків західними державами та репараційні борги змусили німецький уряд серйозно зважати на економічні потреби країни і шукати надійних партнерів. Опинившись у політичній і економічній ізоляції, Німеччина боролася за перегляд установлених після Першої світової війни несправедливих кордонів і підірив позицій Антанти, і база в цьому розумінні існувала. Одночасно слід підкреслити, що кожна зі сторін, а загалом країн, переслідувала насамперед свої інтереси.

Одночасно пресові видання німецьких меншин скоординовано вели пропаганду проти виїзду німців до Рейху. В статті «Німецькі турботи в Польщі» від 18 жовтня 1924 р. повідомлялося, що німці, які відмовилися від польського громадянства, мусять до 1 січня 1926 р. покинути Польщу. Газета застерігала польських німців, що влаштувати їм своє життя в Німеччині буде досить важко, а також «в німецьких рядах Польщі відкриються нові проломи»⁴⁵.

У цьому плані актуальним і нез'ясованим (через брак документальних свідчень) залишається право опції, яке надавали німцям Галичини, котрі після Першої світової війни та доби політичної боротьби галицьких українців зберегли свою стару австро-угорську державну належність до їхнього повернення в Німеччину 1939/40 рр. включно. Німецькій кампанії навколо цього сприяло й те, що трактат меншин, підписаний спільно з Версальським договором, зобов'язав ряд країн Центральної Європи надати особливі права німецьким меншинам, що мешкали на їхній території⁴⁶. Наступним і важливим інструментом механізму врегулювання взаємин нових держав і національних меншин стало право опції⁴⁷, гарантоване насамперед Версальськими мирними договорами⁴⁸. Зокрема вказувалося, що право опції ґрунтується на міждержавних угодах і внаслідок постійної практики воно стало звичаєвим правом. Сучасники підкреслювали, що «в новіших часах нема ні одного договору про відступлення території одної держави другій, де не знаходилася би рівночасно постанова про виконання права опції»⁴⁹.

Наприклад, державну належність населення земель, які перейшли з-під державного суверенітету під польський, встановлювала стаття 91 Версальського договору (Ч. III: Європейські політичні постанови, розділ VIII: Польща): «Особи німецької державної приналежності, осілі на територіях, признаних дефінітивно частю Польщі, набувають польську державну приналежність з повним правом, тратячи німецьку державну приналежність. Одначе особи німецької державної приналежності, які осіли на сих територіях після 1 січня 1908 р., можуть набути польську державну приналежність тільки за окремим дозволом польської держави»⁵⁰.

У такій постанові М. Лозинський вбачає аналогічну ситуацію, що й у постановах про Ельзас і Лотарингію – позбавлення означеної категорії осіб німецької державної належності права набуття державної належності, що свідчить, між іншим, про боротьбу сусідніх народів за національний характер спірних територій і принцип національного очищення території від небажаного елемента в міжнародному праві. З цього випливає, що Версальський договір давав Польщі право не визнавати польської державної належності лише

тих німців, котрі оселилися на тих землях за останні 10 років перед утворенням Польської держави (тобто від 1908 р. – *Авт.*), і вважати їх чужинцями. Слід, однак, пам'ятати і такий респект питаєня, що, «як відомо, Пруссія вела особливу колонізаційну політику на своїх польських землях, отже вище наведені постанови Версайського договору звертаються особливо проти німецьких колоністів найновіших часів»⁵¹. Тому якщо на польських землях колишньої німецької займанщини йшло очищення тих земель від німецького елементу, то одночасно в Галичині розпочалася колонізація українських земель польським елементом, послуговуючися колонізаційним досвідом Німеччини.

Маємо в розпорядженні лише деякі причинки до цієї проблеми. Відомо, зокрема, що 3 лютого 1921 р. до секретаря Генерального Консульства Німецького Рейху у Варшаві Отто Гелцке надійшли прохання галицьких німців про повернення на Батьківщину⁵². В цій справі звертаються і поодинокі мешканці колонії Бригідау⁵³. А мешканка Дорнфельда Фріда Бодеман прохала про видачу закордонного паспорта⁵⁴, Ніколас Гіпп з Брукенталю просив повідомити про розгляд справи повернення втрачених коштів під час війни від Ерні Кун з Берліна⁵⁵.

Правовий статус німецької меншини Галичини державні чинники ЗУНР розглядали в підходах з погляду права на повагу своєї ідентичності, традицій, мови і своєї культурної спадщини. Порядок реалізації права німецького населення краю виходив з їхніх форм, які передбачали широкі можливості для задоволення суспільно-політичних потреб, що їх надавала національно-культурна автономія. Національне самоврядування надавало дозвіл поєднувати єдину загальнодержавну систему адміністративно-територіального устрою з національними структурами самоврядного характеру. Національно-культурна автономія передбачала б також особливий, специфічний порядок формування і статус національних органів німецького населення країни. Важливим чинником внутрішньої і зовнішньої стабільності національна політика ЗУНР вважала майбутню систему заходів міжнародного і національного характеру – одночасно гарантії і захист права німецької меншини, а також межі здійснення прав представниками німецького народу Галичини.

Із збройним поваленням влади ЗУНР західні землі України опинилися під польською окупацією. Однак політико-правове становище Галичини в 1920–1922 рр. залишалось невизначеним, бо Антанта постановою від 25 червня 1919 р. дозволила Польщі лише тимчасово окупувати цю територію, визначила її окремий статус, залишаючи суверенні права на Галичину поки що в своїх руках. Ця обставина відкривала перед галицькими українцями перспективи боротьби за реалізацію права на самовизначення.

Політичні рухи і національно-культурна активність насильно приєднаних національних меншин становили серйозну загрозу для територіальної цілісності і стабільності новоутвореної Другої Речі Посполитої. Саме тому польська адміністрація зосередилася на викоріненні культурних, мовних і релігійних особливостей українців, білорусів, німців, литовців, угорців. Починався міжвоєнний період, який у Галичині був позначений напруженою політичною боротьбою поневолених і поневолювача.

Зусиллями Німецького Рейху німецька національна меншина, яка мешкала досить компактними групами в Галичині, не стала зняряддям, яке використовувалося для роздмухування міжнаціональної ворожнечі, підриву стабільності й суверенітету молодих незалежних держав, підготовки розчленування й поглинання їх Німеччиною, а пізніше – зняряддям східної політики Рейху. Проте німецькій меншині Галичини поступово, через засоби масової інформації та гуманітарну допомогу, нав'язували ідею, що лише Німеччина є їхньою єдиною Батьківщиною. Вимагаючи управління ними з Берліна й підпорядковуючи їх інтересам реваншу, керівні кола Німеччини по суті нехтували долю німецьких меншин багатьох країн Центральної та Південно-Східної Європи.

VII. НІМЦІ-ЛЮТЕРАНИ + УКРАЇНЦІ-ЄВАНГЕЛІСТИ: УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ЕКУМЕНІЧНИЙ СОЮЗ

Як відомо, найточнішою характеристикою етнічної належності в Галичині кінця XVIII – першої чверті XX ст. було віросповідання¹. Особливістю етноконфесійного простору Галичини була відносно незначна кількість умовно моноетичних релігійних громад німецького населення. До них входили віруючі однієї-двох національностей — євангелічно-лютеранські німці*. Механізм утворення етноконфесійної групи німців Галичини дуже складний, обумовлений історичними і суспільними факторами. Ця етноконфесійна група відзначалася єдністю, яка сформувалася внаслідок тісної взаємодії етнічних процесів та релігійно-конфесійного життя німецьких переселенців і українського населення краю щонайменше із середини XIII ст.

Німецькі поселенці Галичини належали до різних конфесій². У 80-х рр. XVIII ст. серед колоністів з Південної Німеччини до Галичини переїхала значна кількість євангелістів (лютеран), реформованих євангелістів (кальвіністів), менонітів і католиків³. Найбільше було протестантів**: євангельських християн – 46,8%, реформованих — 12,8%, менонітів — 0,9%. Католики становили 39,5% від загальної кількості⁴. В перші роки переселення до східних австрійських провінцій прибуло приблизно 73 тис. євангелістів⁵. Згідно з «Патентом поселення» австрійського імператора Йосифа II від 13 жовтня 1781 р. до Галичини переселилося 500 осіб (100 сімей)

*У цьому випадку можна говорити про певну умовність терміна «німці». У першоджерелах переписів вони подекуди називали себе «швабами», «австрійцями», «євангелістами аугсбурзькими» та ін.

**Протестантизм – загальна назва релігійних течій, пов'язаних з Реформацією. Вперше застосована на Шпейерському рейхстазі князів-лютеран 1529 р. через зазіхання католицької партії на принцип свободи віросповідання. Третій, поряд з католицизмом і православ'ям, напрям у християнстві.

аугсбурзького та гельвецького віросповідань⁶. 1789 р. було створено два протестантських сеньйорати з осередками у с. Білій та Львові. Спочатку ці сеньйорати підлягали Моравсько-Силезькій суперінтендатурі, а з 1804 р. – Галицько-Буковинській. На 1810 р. в Галичині перебувало 12 тис. євангелістів (крім 8 тис. німецьких католиків), які утворювали 19 церковних правлінь (17 аугсбурзького і два гельвецького віросповідань)⁷.

У середині XIX ст. в 19 галицьких повітах проживало 28 128 євангелістів і 1892 особи реформованого обряду. Найбільше їх зосереджувалося на Буковині і в Галичині – у Львівському, Стрийському, Золочівському, Самбірському та Вадовицькому округах. Вони закладали свої школи, вели видавничу діяльність, у Львові та Станіславі діяли дві їхні гімназії. Ті з колоністів, які прибували в Галичину, посідали право організовувати на свій кошт власні пасторати (парафії). Для колоністів-католиків творення окремих парафій не передбачалося. Утворення Львівської суперінтендатури аугсбурзького та гельвецького сповідань було врегульоване окремим додатком до інструкції, затвердженої 28 грудня 1785 р. (доповнення 10 січня 1786 р. за № 661), права якої підтверджено постановою від 9 грудня 1891 р. крайовим урядом Галичини⁸. До цієї суперінтендатури належало 29 церковних гмін, з них у Галичині – 21 аугсбурзького і три гельвецького віросповідань, на Буковині – чотири аугсбурзького і одна гельвецького; 106 шкіл, чотири сеньйорати (три аугсбурзького і один гельвецького віросповідань)⁹.

Наприкінці XIX ст. генеральний синод австрійських євангелістів створив федерацію зборів аугсбурзьких (лютеранських) і гельвецьких (кальвіністських) євангелістів, унаслідок чого Євангельська Церква в Галичині 1919 р. отримала назву «Євангельська Церква аугсбурзького і гельвецького віровизнань у Польщі». В перших десятиліттях XX ст. осередки євангельських церковних правлінь діяли в колоніях та містах східної частини краю: Львові, Гартфельді, Йозефові, Райхау, Бандрові, Дорнфельді, Бригідау, Йозефсберзі, Гельсендорфі, Унтервальдені, Угартсталі і Заліщиках.

Напередодні Першої світової війни окреме галицьке євангельське правління складалося з восьми головних окружних осередків і мало

приблизно шість дочірніх філій, чотири кладовища, 10 пікільних управ з 11-ма вчителями. Великі міські та крайові правління нараховували лише сім населених пунктів (до 500 осіб), 11 (до 400), 22 (до 300), 47 (до 200), а також 224 населених пунктів із 100 особами (одночасно також 430 місцевостей краю, в яких проживали члени Євангельської Церкви). Сучасники зазначали, що «наше галицьке правління було далекою, розсіяною діаспорою». До того ж, за підрахунками Р. Валлошке, в 56-ти населених пунктах проживали поодинокі євангельські сім'ї. Станом на 1915 р. з 90 євангелістських церков неушкодженими залишилися тільки 17, було частково зруйновано 27, а 23 церковнопарафіяльні школи лежали в руїнах¹⁰.

Унаслідок складних політичних перетворень 1918–1923 рр., знехтування права галицьких українців на самовизначення, загострення проблеми національних меншин та нестабільності Версальської системи посилювалися українсько-польські суперечності, що стали каталізатором посилення виконавчої влади, згортання демократичних інституцій і встановлення диктаторського режиму. Від 1918 р. спостерігалось зменшення кількості німців Галичини переважно внаслідок революційних і воєнних подій. «Реформовані громади потерпіли від світової війни, – зазначали сучасники, – так дуже, що зразу не знати було, до чого братися, з чого зачинати. Церкви і школи знищила війна до основ. Матеріальний добробут братів-євангеліків, добутий невсипущим трудом і бджільною пильністю, зник, а на його місце прийшла нужда і злидні. А до тої загальної біди прилучилася важка утрата членів рідні: батьків, синів, братів...»¹¹ Тому культурне, економічне і політичне зміцнення німецького населення було можливим лише за умов здійснення відповідних заходів їхніх представницьких органів перед національно-культурними установами Веймарської республіки, налагодження взаємин з місцевим населенням краю.

Потреба негайного оновлення церковних установ та інституцій і посилення їхньої ролі в галицькому суспільстві були важливими завданнями, що виникли перед діячами християнських конфесій Галичини на початку 20-х рр. ХХ ст., зокрема перед «Євангельською Церквою аугсбурзького і гельвецького віровизнань»¹².

З середини 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. у Галичині розпочинають свою діяльність конфесійні протестантські організації – «Місійна Церковна Рада» для аугсбурзької конфесії (періодичні видання «Прозри», «Новий Світ», «Стяг» виходили у Станіславі) та «Союз Українських Реформованих Громад» (періодичне видання «Віра і Наука»)¹³.

Останній євангельський часопис, завданням якого було «оновити особисте, родинне, громадське, церковне, економічне, господарське і політичне життя нашого народу духом святої Євангелії...»¹⁴, багато уваги приділяв міжконфесійним взаєминам, національній і релігійній толеранції.

Часопис як один з органів Української євангельської церкви висвітлював духовні, церковні, богословські й економічні проблеми і значною мірою спричинився до розвитку і поширення євангельського руху в Галичині. Він почав виходити в Станіславі, а з 1926 р. – в Коломиї, за винятком трьох номерів 1929 р., які вийшли у Львові. В 1931–1932 рр. часопис за браком матеріальних фондів не виходив; видання журналу було відновлене 1933 р.¹⁵

Уперше повний бібліографічний опис видання, його історико-бібліографічну характеристику подано в комплексному дослідженні М. М. Романюка і М. В. Галушко «Українські часописи Коломиї (1865–1994 рр.)»¹⁶.

Українське євангельське об'єднання в Північній Америці (США) підтримало заходи тих осіб, які 1925 р. в Західній Україні розпочали окремий український церковно-реформаційний рух, що потім оформився в «Українську Євангеліцьку Реформовану Церкву» (УЄРЦ)¹⁷. На Покутті численні громади віруючих були в Молодятині, Раківчику, Слобідці-Лісній, Підгайчиках, Спасі, Воскресінцях, Кам'янках-Малих, Турці, Ценяві, П'ядиках, Уторопах, Корничі, Залуччі над Прутом та ін. З інформацій періодики та спогадів видно, що перші конкретні повідомлення про український євангельсько-реформаційний рух у Галичині відносяться до 1925 р.¹⁸

Перші українські євангельські богослужіння відбувалися від квітня 1925 р. в приміщенні лютеранської церкви німецької колонії Багінсберга біля Коломиї, що стала своєрідним осередком духовно-релігійного життя євангелістів краю¹⁹. «Ще до приходу місіонарів

нашого Об'єднання Дух Святий приготував серця нашого народу на всіх наших західних землях, щоби многі увірували і стали спасені. Були вже в Галичині, на Волині, Поліссю, Підляшшу та Холмщині сотки баптистських і інших євангельських громад, але нажалі і здебільшого відірваних від українського євангельського передання, що вживали в своїм релігійнім життю Біблію в московській мові, а під проводом чужинецьким. Місіонарі нашого Об'єднання зробили осередком своєї праці Коломию і звідти почали приєднувати до української євангельської традиції, як нових спасенників, так і тих, що були покликані до спасення народом»²⁰.

Деякі закономірності церковно-релігійної ситуації на Покутті того часу знаходимо в повідомленнях часопису в рубриці «Євангельський рух на українських землях». У лютому 1926 р. редакція підкреслювала, що «величаве Різдвяне богослужіння для українців-євангеліків в Коломиї в німецькій церкві на Багінсбергу на другий день Різдва. То був також день прийняття нових членів». Характерно, що в богослужінні взяли участь пастор багінсберзької громади Макс Вайдавер, а також діячі УЄРЦ Володимир Федів, Лев Бучак і Павло Крат. «Співали на переміну хори український і німецький. Було прийнято в члени 50 душ. До причастя ставало 60 душ. Добродій Федів виголосив чудову проповідь на тему відродження звиш. Д-р Р. Морозович насолодив присутніх своїм чудовим сольом. В Церкві було присутніх поверх 600 душ міщан і селян, хоч те богослуження не було широко оголошене»²¹.

Окрім публікацій церковної і богословської тематики, часопис уміщував матеріали, присвячені національно-культурному і громадському життю Покуття. В березні 1926 р. повідомлялося про величаву євангельську відправу для українців-євангелістів на свято Стрітіння Господнього, яка відбулася в приміщенні церкви на Багінсберзі. В заходах, про які писала преса, взяло участь понад 600 українських селян і міщан Покутського краю. «Відправляли Макс Вайдавер, В. Федів, добродій Клей, – відпоручник д-ра Т. Цеклера з Станиславова, Л. Бучак і П. Ч. Крат»²². У квітні того ж року «Віра і Наука» розповідала про враження євангельських вірних із сіл краю: «Перше євангельське богослуження, яке побачили в Коломиї молодятинські євангеліки, зробило на них велике вражіння.

Повернувшись до села, вони сповістили других, що богослуження відбулося дуже гарно – як раз так, як св. Євангелія пише, і такою вони би дуже бажали мати у себе»²³.

Перші контакти українських реформованих євангелістів і німецьких лютеран на Покутті були спричинені і значним суспільним зацікавленням українців Галичини різними протестантськими течіями, поширеними в краї місіонерами та служителями традиційних християнських Церков. «Форма лютеранського й кальвіністського руху національна, – підкреслював Г. Дворянин, – інших сект – протинаціональна. Матеріально й морально підтримують цей рух головню неукраїнські чинники, то й загальна думка така, що він вносить роз'єднання в українське населення»²⁴. З цього приводу часопис зазначав: «Розуміється, духовенство обох старших церков підняло крик проти євангельської віри, вигадуючи на євангельську віру ріжні клевети. Вони голосять, нібито євангельська віра не християнська, нібито євангеліки не вірять у Христа, буцімто євангельські проповідники платять людям за перехід на протестантизм по п'ять чи по двацять долярів за душу і таке інше. Очевидно ніхто не повірить у те, що буцімто євангеліки не християне, бо і сліпі це бачать, що євангеліки приймають хрещення та читають й знають Святе Письмо краще, ніж неедин батюшка та ксьондз. А несвідомий лиш повірить, щоб протестанти платили гроші тим, хто покидає стару віру для нової... Не доляри женуть людей із старої, спорохнявілої будови в нову, а жене їх бажання Христової правди, те саме, що вже й у минулих часах казало людям покидати старі церкви та шукати нової віри»²⁵.

Така позиція свідчила про те, що наприкінці 20-х – у середині 30-х рр. ХХ ст. змінилися адміністративне підпорядкування цієї Церкви та її структура в зв'язку, зокрема, з тим, що до євангельського віровизнання почали приставати галицькі українці (нараховувалося 1137 українців-євангелістів).

Провідними впродовж усіх років видання були теми християнства, християнських віри і церкви та Святого Письма. Значну увагу часопис приділяв ідеї міжцерковної єдності. В замітці «Памятне свято на Покутті» в червні 1926 р. зазначалося: «Дня 10 червня 1926 р., на Вознесення відбулося величаве євангельське богослуження

в Коломиї в німецькій євангельській церкві на Багінсбергу. Присутних було до 500 українців-євангеліків з 17 сіл коломиїського, печеніжинського та надвірнянського повітів. Брати-євангеліки, не зважаючи на погану погоду і далеку дорогу, пішки прибули, щоби разом віддати хвалу Господеві, та щоби привитати дорогих Гостей, що прибули з Америки, Швейцарії та Австрії, щоби власними очима побачити й поблагословити відродження в Євангелії братів-українців»²⁶. Поширення українського євангельсько-реформаційного руху стає однією з провідних тем євангельського журналу. «Серед нашого народу dokonується релігійне відродження. Люди покидають старі віри, православну й католицьку, та переходять у Галичині, на Волині та на закарпатській Україні до нової віри – євангельської (інакше протестантської)»²⁷.

Часопис повідомляв про постійний ріст євангельського руху на Покутті і в інших осередках УЄРЦ у Галичині, через що євангельські проповідники були змушені обмежити обслуговування львівської громади. «Тепер студенти богослови повернувши зі школи помагають в праці і дають змогу проповідникам виїхати до дальших громад. Місто, а ще таке як Львів, вимагає найбільше праці. Через брак сталих робітників наша львівська громада терпить»²⁸. Щоправда, відверті закиди речників традиційних конфесій щодо фінансової підтримки діячів УЄРЦ Українським євангельським об'єднанням у Північній Америці і внутрішньоцерковні суперечки про шляхи становлення Церкви в співпраці з німецькими євангельськими інституціями²⁹ спричинили яскраву публіцистичну полеміку на сторінках «Віри і Науки»: «Українці, – а особливо українська інтелігенція, – це народ, що не любить та не хоче цього бачити, а засвоївши собі одну велику «чесноту» раба, затратив розуміння критичного погляду на історію власного народу, вміє тепер тільки нарікати, плакати та стогнати. Наш діравий човен хитається по воді та не пливе по морю історичного життя, бо ми приковані до галер, з мусу волочимося, веслюючи у темних днах чужих кораблів... Український, а особливо галицький інтелігент з титулом і без титулу, не хоче переконатися, прослідити, що всі великі історичні діла започатковували релігійні рухи, де люди шукаючи правди і справедливості здобувалися на героїчні подвиги,

а діла з вірою, що Дух Божий дасть перемогу, скріпить силу, воскресить з мертвоти та зішле краще майбутнє на нових шляхах»³⁰.

Редакція часопису закликала: «Не церковний імперіалізм повинен нам світити прикладом, тільки демократична творча праця серед нації і для добра нації праця пастиря-брата помежи братами і пастиря українця помежи вірними українцями для добра української нації, для духового відродження української нації, до поведіння спільними силами всієї української нації шляхом вказаним нам у Біблії...»³¹

Державно-церковні, міжцерковні та міжконфесійні відносини досліджуваного періоду відображали духовні підвалини, моральні сподівання людей різних національностей з різними світоглядними, зокрема релігійними, орієнтаціями та цінностями. Протягом майже всіх років журнал повідомляв читачів про візити до Галичини провідників євангельського руху із США, Канади, Чехословаччини, Франції та Польщі.

Так, 30 квітня – 1 травня 1927 р. до Коломиї з метою вивчення питання свободи віросповідання на Покутті прибув пастор Парижа і президент Європейської євангельської кальвіністської організації Шарль Мель д'Обіні в товаристві пастора німецької колонії Йозефсберга на Львівщині П. Ройера. Часопис повідомив, що «він приїхав на спеціальне доручення своєї організації приглянутися ближче протестантському рухові серед Українців»³². Свідченням того, що чільне місце в зустрічі займали проблеми християнських конфесій і діяльність різних сект, є те, як зазначали сучасники, що «після проповіді пастора Федева промовив по англійськи пастор д'Обіні, вказуючи на велике значіння Біблії в життє народів... Не менш щиро промовляв у євангельському дусі християнського братерства сеніор (П.) Ройер, який передав по німецьки євангельський привіт українським євангелікам від Німців-протестантів. Обидві промови перекладено на українську мову й вони зробили сильне вражіння на вірних Українців-євангеліків»³³.

З повідомлень часопису довідуємося, що окремі компоненти культового комплексу, зокрема обряди, проникали в етнічні форми суспільного і церковного життя євангельських громад Покуття, набували характеру етнічних явищ, часто переходили в національні форми. «На третій день Різдва з багатьох навколишніх сіл

Підгайчиків, Пядиків, Малої Кам'янки, Корнича і Воскресінець зійшлися євангелики на урочисте богослуження в євангелицькій церкві на Багінсбергу. Служили брати Бучак і Крат. Молитву «Отче наш» відспівав хор євангеликів з Молодятина...»³⁴

Стоячи на захисті національної єдності, «Віра і Наука» спрямовувала свою діяльність на виховання в народі толеранції й поваги до різних релігійних переконань. Питання посилення ефективності взаємодії держави й релігій розглядалися у вересні 1928 р. на зустрічі євангелістів краю з братами-методистами під проводом суперінтенданта Варшавської методистської церкви добродія Вударта. Гості відвідали редакцію та адміністрацію коломийського часопису, який з цього приводу написав: «Українські євангелики зробили на гостей миле вражіння особливо своїм гарним співом та поетичністю молитовних зборів»³⁵.

У цьому контексті важливою особливістю міжконфесійних взаємин була та обставина, що розвиток українського церковно-реформаційного руху 1925–1939 рр. активно підтримували німецьке населення краю, його духовні й суспільні провідники, які, як свідчать джерела, не претендували на творення окремої духовно-релігійної традиції. Варто зазначити, що етноконфесійні й етнополітичні закономірності буття німців Галичини і зокрема Покуття досліджуваного періоду показали: попри свою національну активність громадсько-політичні і церковні діячі одночасно згадували своє національне коріння, етноісторичну генезу, шукали шляхів удосконалення всіх сфер суспільного життя³⁶.

Починаючи з 1929 р., важливе місце на сторінках часопису посідали проблеми церковної реформи як передумови самостійності українського євангельського руху, об'єднання різних напрямів євангелізму на українських землях в одну євангельську церкву, роз'яснювалася необхідність церковної реформи як крок до розвитку національних культур. УЄРЦ характеризувалася як інституція «цілком аполітична», однак «щиро народна і національна»³⁷.

Про налагоджені українсько-німецькі взаємини свідчило урочисте Різдвяне богослужіння 9 січня 1929 р. в приміщенні лютеранської церкви німецької колонії Багінсберга. За свідченням очевидців, незважаючи на сильний мороз, на богослужіння прибули

брати і сестри з Підгайчиків, Корнича, Воскресінець, Кам'янок-Малих та інших сіл Покуття. Показовою на цьому релігійному святі були слова тогочасного проповідника: «І Україна здається знає вже давненько Христа. Однак український Христос не такий як у других народів. Він прийшов на Україну з Візантії в театральній виставі, в срібно-золотих ризах, серед величних співів, окутаний хмарами кадильного диму. Із-за великого блиску, із-за фанфарадної обрядовщини загубилася ідея євангельського християнства, а Україна не дізнала того благодійного впливу, якого дізнали від правдивого християнства євангельські краї. На українській землі панує по нинішній день незгода. Та незгода, що валила нашу українську державність давно і недавно; роз'єднювала вождів, вносила зневіру в ряди борців; родила поневолення народу. Слепа зависть брата до брата, громадянина до громадянина, стан до стана, кляса до кляси панує на українській землі по нинішній день і дає підвалину народній неволі. Були часи, що і на Україну йшов євангельський Христос. Св. Письмо зачало було благодійну роботу на українській землі та чорна єзуїтська хмара з заходу знівечила ті перші проблески. Україна каралася далі в п'їтмі клерикальної обрядовщини і забобону, в клерикальній рабстві. Нині знова йде на нашу землю євангельський Христос. Він несе радість засмученим борцям за правду, дає силу зневіреним, підіймає упавших. Він випростовує рабські, віками пригнані спини і обіцяє свободу одиницям, громадам і всьому народові»³⁸.

У березні 1929 р. в приміщенні Багінсберзької народної школи відбулося чергове українське євангелістське богослужіння під проводом пастора Володимира Федева. «Снігова завірюха лютувала так, так що на богослуження явилось заледве кільканадцять осіб», – повідомив часопис³⁹. Розповідаючи про перебіг богослужіння, «Віра і Наука» зазначила, що «по молитві та піснях пастор прочитав 23 голову Євангелії від св. Матея та виголосив гарну проповідь. Після офіційного оснування української євангелицької проповідницької реформованої станиці в Коломиї збори що відбулися 1 березня – постановили просити братів-німців, щоб відпустили свого молитовного дому на українські богослуження так довго, доки не докінчать своєї церковці на вул. Дідушицьких...»⁴⁰

Поодинокі факти міжконфесійних взаємин показували, що релігійна ідентичність українських євангелістів певною мірою спиралася на об'єднання субкультури німецьких поселенців та її елементів – вартостей, символів і традицій протестантизму, часто кодифікованих в обрядах і богослужіннях: «Світло Євангелії Христової щораз більше проникає на Покутті – будяться з духового сну затуркані люди, хоч тут і там дуже вбогі матеріально, але за те свідомі національно, до нового духового життя в Христі Ісусі»⁴¹.

Стоячи на захисті національної єдності, «Віра і Наука» спрямувала свою діяльність на виховання в народі толеранції й поваги до різних релігійних переконань. «Бути релігійно-толерантним, це значить, тільки признати рацію існування поодиноким релігійним групам. Бути релігійно-толерантним це значить, щоб у праці за майбутнє нації як духовні, так і члени всіх релігійних обрядів найшли спільну мову, це категоричний наказ нашої доби!»⁴².

ВИСНОВКИ

Проголошення незалежності України спонукало нашу державу до вирішення цілої низки питань, що торкалися її статусу на міжнародній арені. До найважливіших питань варто віднести прагнення України ввійти в європейську та світову спільноти, відшукати власне місце в їх політичній та економічній структурі. Одним з важливих завдань у цьому напрямку було налагодження взаємовигідних, паритетних двосторонніх відносин з європейськими державами. Серед них слід виділити Федеративну Республіку Німеччину та Австрійську Республіку, з якими в контексті розвитку спільної європейської історії склалися давні зв'язки. Вони стали надбанням наших народів і створили ґрунт для їх подальшого спілкування у сьогоденні. Цьому постійно сприяла географічна близькість між країнами, подібність засад зовнішньої політики, зорієнтованої на збереження миру та на сприяння економічному зростанню. Наслідки співробітництва між Україною, Німеччиною та Австрією відповідали інтересам цих держав і знайшли своє відображення як у запровадженні реформ в Україні, так і в її зближенні з Європейським Союзом.

На тлі відносин України з державами Західної Європи її взаємини з Німеччиною виступають як пріоритетні і багато в чому стають визначальними для подальшого просування нашої держави шляхом демократичного розвитку та входження до різних загальноєвропейських структур. У минулому між Україною та Німеччиною існували всебічні історичні та політичні контакти. Тривалі взаємини між обома етносами дають немало прикладів не тільки співробітництва, взаємодії та позитивного взаємовпливу, а й непорозумінь, трагічних випробувань, етнічного відчуження і протистояння. Достовірні історична інформація, її об'єктивний і науковий аналіз дадуть можливість глибше осмислити і врахувати попередній досвід взаємовідносин між нашими народами,

імператриці Катерини II) і заходи, спрямовані на формування розселення німців в абсолютистських імперіях (Чехія, Моравія, Росія, Південна Угорщина), та їх концептуальна спадкоємність дозволяли Австрії централізовано проводити колонізаторську політику в Галичині. Державна або приватна (за державним дорученням) практика поселення німецькомовного населення Південно-Західної Німеччини в Галичині ґрунтувалася на законодавчих актах австрійських імператорів («Патент імміграції» від 17 червня 1774 р. Марії-Терезії, «Патент заселення» від 17 вересня 1781 р. Йосифа II), загальних принципах закладення поселень німців Галичини («Головні норми про поселення» від 3 квітня 1787 р.). Первісними адресатами цих документів були і німці на території Польщі, яких спонукали до переселення в Галичину, після першого поділу Речі Посполитої в 1772 р., німці Росії і Пруссії. Положення названих актів, підтримані певними економічними заходами, забезпечили високу ефективність переселенської політики. Австрійська програма імміграції німців у Галичину передбачала значне інвестування за рахунок державного бюджету Австрії. Німецьких поселенців звільняли від сплати державних податків, вони мали свободу віросповідання (особливо протестанти), на відміну від аналогічних практик у Чехії та Моравії. Заходами німецької колонізації Галичини планувалося збільшити населення Австрійської держави, однак громадянам внутрішніх територій Австрії переселятися принципово не дозволялося. Районами походження колоністів були німецькі князівства та окремі держави – Пфальц і сусідні області Гессен, Середня Рейнська земля, Гунсрюк, Люксембург, Мозельська земля, Саарцина, Лотарингія, Ельзас, Баден, Вюртемберг, Баварія і Саксонія. Джерела свідчать, що німецька колонізація Галичини кін. XVIII – сер. XIX ст. носила не промисловий, а землеробський характер. Ці заходи були скеровані не в міста, а в села досліджуваного регіону. Заселення Галичини німецькими колоністами певною мірою сприяло соціально-економічному, громадсько-політичному та культурно-освітньому розвитку краю, компактному розселенню німців на всій його території.

Огляд соціально-економічних та культурних особливостей, розселення німців і розміщення їх господарств засвідчує, що місце

і роль німецької національної групи в Галичині кін. XVIII – поч. XX ст. визначається такими положеннями. Надзвичайно низький рівень економічного розвитку краю в другій пол. XVIII – першій пол. XIX ст. і відповідна державна політика Австрії щодо переселення німецьких селянських родин із Центральної і Західної Європи на нові території, визначили появу в Галичині сильних німецьких політичних, господарських і культурних впливів. Ці тенденції були наслідком реформ Марії-Терезії та Йосифа II, політика яких відповідала за появу в галицькому суспільстві нових соціальних структур і специфічних позицій. Міграційні потоки з Південно-Західної Німеччини, заснування сільськогосподарських колоній і специфіка соціально-економічних умов їх функціонування спричинили відтворення та рухливість німців у Галичині. Кількісний баланс таких міграційних потоків не викликав істотних змін у загальній чисельності населення німецьких колоній. Рухливість німецьких поселенців у східному і південно-східному напрямках на досліджуваній території призвела до зменшення кількості населення німецьких колоній, а його збільшення відбувалося в західному, південно-західному і південному напрямках. Ріст загальної чисельності німців Галичини проходив майже лише завдяки їх природному приростові.

В кін. XVIII – в сер. XIX ст. німецька національна група зросла кількісно і почала відігравати певну політичну і господарську роль у суспільному житті Галичини. Від сер. XIX до поч. XX ст. частка німецьких компактних ареалів у межах сучасної Івано-Франківської та Львівської областей України, особливо в їх центральних районах, де українське населення становило абсолютну чи відносну більшість, у результаті міграції, часткової асиміляції чи політичних змін зменшувалась. Кількісний аналіз етнопонаціональної структури населення Галичини в досліджуваній період як у компонентному, так і в територіальному відношенні показує, що незважаючи на формальну рівноправність усіх національностей краю, німецька національна група помітно домінувала в політичному, економічному і культурному житті регіону. Проте більший вплив на політичну владу і місцеве самоврядування мали представники польської та єврейської національних груп, які досить чисельно переважали німців

Галичини. Саме тому соціальна неструктурованість та економічна слабкість української нації в Галичині у XIX ст. призвела до значного обмеження виборчого права і забезпечення повної переваги в державних органах Австрії і Австро-Угорщини представників найзаможніших верств населення – поляків і євреїв, подекуди німців. Модернізуючи політичний устрій і культурно-освітню систему, Австрійська імперія сподівалася виховати лояльних підданих і консолідувати державу на основі німецькомовної «європеїзованої» культури, спільної для всіх частин імперії.

Об'єктивний аналіз національної політики Австрії, Австро-Угорщини та Західно-Української Народної Республіки свідчить про загалом відносно демократичні принципи політики цих державних утворень на досліджуваній території щодо німців Галичини. В політичній структурі Австрійської імперії одне з чільних місць належало загальноєвропейським тенденціям періоду абсолютизму до становлення багатонаціональних конституційних держав, побудованих на консервативно-монархічних засадах. Ідеї політичної нації-імперії як спільноти освічених підданих монарха на основі єдиної культури, громадянства й економічних інтересів були тут визначальними для Австрії кін. XVIII – сер. XIX ст. Державними гарантіями рівності всіх народів цієї імперії було їхнє не порушене, часто лише формальне, право на збереження і розвиток своєї національності і мови. Форми політичного самовираження німецької національної групи були продиктовані деклараціями цілковитої свободи віросповідання, незалежності реалізації громадянських і політичних прав від релігійної належності (католики – протестанти). Тому державна політика Австро-Угорщини сер. XIX – поч. XX ст. щодо національного питання в Галичині включала багато аспектів, зокрема механізм формування представницьких органів усіх рівнів шляхом значного обмеження виборчого права – повної переваги фактично панівних національностей – поляків і євреїв. Наслідком цього була незбалансованість територіальних стосунків, яка залежала від пропорційного представництва інших національних груп – українців та німців – у центральних та місцевих органах влади імперії Габсбургів. Прикладом реального співвідношення такого можливого представництва стали офіційні заяви Головної Руської Ради в 1848 р.

про національне самоутвердження на основі декларованих конституційних свобод і національної рівноправності й толерантності до німців Галичини. В усіх підходах до аналізу взаємовідносин держави і національних груп на перший план виходять питання територіальної етнонаціональної структури і державної політики ЗУНР. Динаміка етнонаціональної територіальної структури ЗУНР була зумовлена насамперед державною політикою в галузі міжетнічних стосунків, яка в свою чергу визначалася етнонаціональним характером самої української державності в XX ст. З цього випливає, що історичними традиціями і специфікою державної політики ЗУНР щодо національностей стали боротьба за національно-культурне домінування українського населення і встановлення централізованого управління в Галичині, а також продовження дії австрійської моделі державної виконавчої влади і пошук форм організації місцевого самоврядування. Це свідчило, що формування правових засад державної влади в ЗУНР і практична організація національних владних структур усіх рівнів характеризувалися демократичними принципами, поважанням прав людини і громадянина, врахуванням соціальних потреб народу. Гарантії широких прав рівноправності національних груп, репрезентаційні права та широка національно-культурна автономія містили пропозиції Ради Державних Секретарів і ухвали Української Національної Ради про створення окремих польських, єврейських і німецьких державних секретаріатів. Пропорційність представництва німців в органах державної влади і місцевого самоврядування гарантували проекти законів ЗУНР. Дуже важливий факт намагання української повітової влади цивілізовано вирішувати проблеми національних груп, які історично становили населення цієї Української держави. В цьому випадку налагодження співпраці українського населення краю з німцями Галичини на місцевому і державному рівнях простежується в створенні максимально сприятливих умов для політичного і національно-культурного розвитку німецького населення. Такими умовами були підходи права на повагу до національної ідентичності, національних традицій, мовної і культурної спадщини мешканців німецьких колоній у ЗУНР. Усе це дає підставу стверджувати, що німці в ЗУНР мали достатньо

аргументоване право самостійно вирішувати свою долю на підставі вільного волевиявлення, самостійного розв'язання питань політичного, соціального, економічного і культурного розвитку. Складовою частиною таких заходів щодо німців Галичини були фінансова підтримка окремих німецьких громад і організацій краю та гуманітарна акція з боку державних і приватних установ Німеччини веймарського періоду.

Основний зміст соціально-економічного та культурного життя німців Галичини в досліджуваній період визначали головні напрями й особливості розвитку їх самоврядних поселень. Сфера функціонування німецьких колоній була доволі широкою, охоплювала різні аспекти громадсько-політичної та національно-культурної діяльності. Вивчення історичних джерел показує, що головними напрямками були тенденція до постійних міграцій німецькомовного населення (в тому числі й австрійців) у пошуках кращого застосування капіталу, високої професійної кваліфікації, а також урядові постанови про ліквідацію або знищення клерикальних і приватних поміщицьких володінь, розподіл землі серед селян, що в свою чергу впливало з першого чинника. Спостереження над історією німців Галичини свідчить, що особливостями таких процесів були поселення «культурних» вихідців із Південно-Західної Німеччини як приклад для слов'янської околиці в ділянці агрокультури.

Ретроспективний аналіз історії німців Галичини 1772–1923 рр. свідчить, що основними особливостями досвіду українсько-німецького співробітництва через систему суспільно-політичних, культурних і духовних зв'язків були такі тенденції. Події із життя німецьких поселенців в їх причинно-наслідковому контексті визначаються раціоналізацією продуктивності сільського господарства та поліпшенням економічного стану господарств українських і німецьких (австрійських) селян. У загальній констатації слід підкреслити, що нові форми і методи господарювання німецьких поселенців органічно доповнювали загальний розвиток сільського господарства Галичини сер. XIX – поч. XX ст. і спричинили подальшу конвергенцію між формою і змістом аграрних відносин. Їх реальна основа закладалася позитивною роллю в розвитку продуктивних сил і використанням досвіду в розвитку сільського

господарства та сільськогосподарської науки, передового господарчого реманенту і техніки в землеробстві Галичини. Структурної повноти цим заходам надавали конституційний лад Австрії і демократичний устрій Австро-Угорщини, який відкривав певні можливості для організованого громадського і національного розвитку українців та німців Галичини. Таке явище пояснює факт співпраці з усіма національностями краю на формально рівноправних умовах, забезпечення міжнародного миру відповідною внутрішньою політикою цих державних утворень.

Нагромадження чималого дослідницького матеріалу, і його всебічний аналіз дають можливість виділити такі чотири етапи їх соціально-економічного становища та культурного розвитку: 1). Становлення організованого життя німців Галичини (1772–1868 рр.); 2). Національний поступ німецького населення в суспільно-політичному, культурному, духовно-релігійному житті краю (1868–1914 рр.); 3). Активізація громадсько-суспільного життя німців Галичини в період Першої світової війни (1914–1918 рр.); 4). Німці Галичини в державному будівництві і національній політиці Західно-Української Народної Республіки (1918–1923 рр.).

ДОДАТКИ

Додаток А.

Патент на поселення Йосифа II від 17 вересня 1781 р.

Витяг із дозволу і пільг, що призначені для прибулих чужоземних ремісників і землеробів.

Ми, Йосиф II, Божою милістю вибраний імператор Римський і т. д. ... офіційно повідомляємо, що від 1 жовтня 1774 р. всі ті, хто переселився з інших країв до Королівства Галичини і Володимирії, торговці, фабриканти, малярі, ремісники, мають право громадянства і звільняються від усіх податків протягом шести років.

Якщо вони римо-католики, греко-уніати або вірмено-католики, то можуть поселятися усюди, а протестанти – лише у Львові, Ярославі, Бродах, Замості і Заліщиках. Ці пільги надаються для заохочення цієї місцевості чужими людьми. Щоб полегшити це поселення, особливо протестантів, надавши свободу совісті й релігії, це стане засобом заохочення до поселення в нашому краї більшої кількості людей, зростуть торгівля, промисловість, збільшиться вивезення продукції в інші країни, що спричинить грошовий обіг. При цьому і поселенці, і всі без винятку місцеві жителі одержать більшу можливість для працевлаштування. З батьківською турботою і щедрістю Ми всемілостиво постановили поширити вищезгадані пільги в такий спосіб:

По-перше. Торговці, малярі, фабриканти, ремісники і спеціалісти, які побажають поселитися на постійне проживання в Королівстві Галичини і Володимирії, після здійснення відповідної реєстрації в губернаторстві краю або у відповідній краєвій управі будуть прийматися охоче в будь-якому місці без найменших обмежень, не тільки якщо вони є римо-католиками, греко-уніатами або вірмено-католиками, а також і протестантами, і по-друге, тим протестантам дозволяється поселятися в усіх місцевостях згідно з їхньою вірою, і по-третє, для вільного відправлення богослужінь у

містах Львові, Замості і Заліщиках дозволити протестантам мати власні молитовні будинки і пастора, де і місцеві жителі-протестанти могли б відправляти в свята богослужіння. Надалі ми можемо дозволити протестанській громаді в містах Білій і Підгірцях (округи Велички) збудувати такий же дім молитви і утримувати на власний кошт пастора разом із шкільним учителем. Надалі, коли релігійна громада стане більшою і колишній дім молитви не буде їх задовольняти, це розширення стане необхідним і в цьому наше губернаторство зможе допомогти, бо самим їм це вирішити буде важко. По-четверте, що стосується інших переселенців, про яких вище згадувалося, без різниці чи є вони католиками чи протестантами, Ми всемілостиво повинні надати їм громадянські права і професійні можливості. По-п'яте, прибулим ремісникам і спеціалістам потрібно без заперечень дозволити поселятися довкола міст і займатися своїм ремеслом, надавши їм усі ті пільги, якими користуються люди в містах. По-шосте, замість попереднього звільнення від усіх податків на шість років, збільшити цей термін до десяти років. За цей період усі поселенці зможуть без затримки сплатити ці податки. По-сьоме, при цьому вони особисто і їхні старші сини будуть звільнені від військової повинності. По-дев'яте, для ще більшого сприяння тим спеціалістам і ремісникам, які поселяться у містах і селах нашого володіння, потрібно:

- а) для побудови їхнього житла необхідний лісоматеріал для стін надати безкоштовно, а інші матеріали –
- б) (як цегла, черепиця) видати за собівартістю терміном сплати на шість років;
- в) надати допомогу для побудови житла ручною і тяговою силою;
- г) кожному виділити садову ділянку біля будинку приблизно 600 сажнів, звільнивши на шість років від сплати оренди;
- г) надати позику для придбання інструментів, необхідних для професії і сировини, але це не повинно стосуватися вищезгаданого ручного реманенту і матеріалів.

По-десяте. Не лише ремісники і спеціалісти, а також селяни і хлібороби повинні отримати нашу підтримку, оселяючися в Королівстві Галичини і Володимирії, і право на вільне відправлення своїх релігійних обрядів:

1. Безкоштовно надати їм будинок (селянського типу) і хлів разом із засобами землеробства:

2. Відміряти і безкоштовно віддати відповідну земельну ділянку з правом спадщини.

3. Звільнити від усіх податків та орендної плати за землю терміном на десять років.

4. Їх слід звільнити від панщини і від військової повинності на шість років.

5. Після закінчення шестирічного терміну сплата повинності переходить до тих, хто проживає там постійно, грошима чи збіжжям за бажанням згідно з Патентом.

Висновки. Всі вищезгадані пільги дійсні, коли всі поселенці – хай хто вони будуть – чи то малярі, фабриканти, спеціалісти, ремісники, селяни, чи землероби – звернуться за дозволом. Ці пільги полегшать початок вашого ремесла і подальше ведення господарства.

Це наше благодійство для більшості чужинців буде корисним і таким чином збільшить чисельність населення в нашому Королівстві Галичини і Володимирії.

Така наша всемілостивіша воля.

Складено в нашому королівському місті Львові дня 17 вересня 1781 року.

Йосиф, імператор Священної Римської імперії, граф Брігідо, власною рукою.

Авторизований переклад за: Kolatschek J. A. Geschichte der evangelischen Gemeinde Biala in Galizien. -- Teschen, 1860. – S. 234-235.

Додаток Б.

Устрій Галицької Держави.

Витяги з Проекту Основного Закону 1918 р.

[I. Основні положення]: Арт. 1: Галицька Держава обіймає усі злучені землі, поселені споконвіку українським народом у межах до теперішньої австро-угорської монархії; Арт. 2: Український народ виконує народну владу на своїй землі. Другим народам, що замешкують Галицьку Державу, з осіб польському, жидівському та німецькому, прислуговує народна самоуправа в згоді з самоозначенням українського народу; Арт. 3: Кожний горожанин має

право плекати свою народність і мову. Запорується повна свобода віри і науки. Не вільно порушувати свободи думки; Арт. 4: Усі горожани є рівні супроти права. Нема ніяких привілеїв місця походження, родини, стану особи; Арт. 5: Український народ переймає правління Галицької держави на основі права самоозначення народів (§2). Порішений ним устрій обов'язуватиме аж до постанови нового устрою через Народний Сойм, вибраний по загальному, рівному, безпосередньому та тайному виборчому праві;

[II. Народний устрій]: §1: На чолі Галицької Держави стоїть Народна Рада, вибрана на Народному Зборі дня 19 жовтня 1918 року. До Народної Ради належать усі парламентарні й соймові послі української народности з Галичини та Буковини з вибраними представниками українських народних стронництв. Число членів Народної Ради може на будуче поширюватися представниками Угорської України та підпоручниками других народностей, замешканих на просторі Галицької Держави, у числі, відповідному дійсним процентовим відносинам їхнього населення; §12: Громади одержують повну місцеву автономію. Ріжниця між самостійним а відпорученим кругом ділання громади зносяться. Зноситься окреме правне становище двірських обсягів та вони вклучаються до громади. Народна Управа подбає про переведення нових виборів громадських рада основі загального, рівного, безпосереднього й тайного права голосування; §13: Урядники мають повні горожанські права, серед них право творити товариства, право відбувати збори та право до свобідного заробітку поза обов'язками урядничої служби. Урядники мають обов'язок по всім своїм силам служити населенню без огляду на народність. Урядники є для народу, не народ для урядників. Невідповідна поведінка урядника зі сторонами підлягає карі; §15: Внутрішня урядова мова урядів єсть українська. У відношенні до сторін обов'язуватиме завсе народна мова сторони, як у слові, так і на письмі. Народна Рада видаєть по сій думці негайно осібний закон на перехідний час. Усі урядники мусять знати три державні мови: українську, польську та німецьку на слові і на письмі. Урядники неукраїнської народности мусять виказатися в найкоротшому часі знанням української мови; §16: Старійшина Народної Ради та Народна Управа мають при виборі урядників оглядатися вправді на

Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4465, оп. 1, спр. 474 [Статті та реферати Дністрянського С. про проекти конституції Західно-Української Народної Республіки. Рукописи. 1918-1919 рр.], арк. 80-88.

Додаток В.

Витяги з проекту Конституції Західно-Української Народної Республіки 1920 р.

[I. Держава і право]: §1: Західно-Українська Народна Республіка є самостійна правова держава; §2: Держава ґрунтується на праві. Носіями правопорядку в державі є люди і народності; §4: Західноукраїнське громадянство впливає з осілості. Воно виводиться частково з попереднього австрійського або угорського громадянства або набувається внаслідок народження, шлюбу, а також державної натуралізації. Про західноукраїнське громадянство складають особливі реєстри; §14: Кожен громадянин має право на збереження і плекання своєї національності і мови; §25: Усі громадяни рівні перед законом. Немає жодних привілеїв щодо народження, стану, сім'ї або осіб. Іноземці користуються тим самим правовим захистом, як і населення держави, з умовою взаємності; §31: Державна влада повинна піклуватися про заснування особливих суспільних організацій для плекання культурних, політичних та економічних інтересів (Народні комори) і взяти їх під особливу опіку. До них належать: сільськогосподарські, торговельні, промислові комори та комори промислів, а також комори робітників, службовців, адвокатів, журналістів, освіти тощо; §39: Спільність усіх громадян утворює народ держави, який складається з декількох народностей, що проживають у державі; §40: Держава повинна служити всьому народу, вона піклується про його культуру та загальне благо, а також про спокій, порядок та безпеку державної території; §41: Український народ здійснює національну владу на своїй національній території. Іншим народам, які постійно проживають у Західній Україні, належить право на національне управління відповідно до права на

самостійній національній державі; §42: Належність окремих народностей до народу (належність до народу) ґрунтується на походженні та культурі. Асиміляція припустима. Належність до народу набувається або від батьків, або через особливу заяву після досягнення повноліття;

[II. Державна влада]: §44: Для обґрунтування тривалої народної влади у державі слід скликати Установчі Збори. Для виборів на ці збори існує загальне, пряме і таємне голосування без різниці в статі. Право обирати та обиратись мають громадяни, які досягли 21 року життя; §45: З метою проведення виборів на Установчі Збори слід створити загальні і міські округи. Кожний судовий округ, будучи і адміністративно-територіальним районом, утворює загальний виборчий округ, до якого, як правило (абз. 3), належать як сільські громади, так і міста відповідного судового округу. Від окремих міських виборчих округів обирає місто Львів вісім, а місто Чернівці три депутати. Притім інші міста, об'єднуючись по три, утворюють зведені округи, і кожен зведений округ обирає по три депутати. Виникає шість міських зведених виборчих округів, що включають міста: 1. Броди, Сокаль, Рава Руська; 2. Жовква, Яворів, Перемишль; 3. Сянок, Стрий, Дрогобич; 4. Станіслав, Коломия, Заліщики; 5. Снятин, Городенка, Чортків; 6. Тернопіль, Бережани, Золочів; §46: Голосування здійснюється по національностях. Українське населення обирає по одному депутату в кожному загальному виборчому окрузі, а крім того два депутати у Львові, один у Чернівцях і по одному в кожному міському виборчому окрузі. Польське населення обирає в середньому на вісім загальних виборчих округів по два депутати; далі у Львові по три і в кожному міському міському зведеному окрузі по одному депутату. Єврейське населення обирає в середньому на кожні десять загальних виборчих округів два депутати; крім цього, у Львові два і в кожному міському зведеному окрузі по одному депутату. Німці обирають у Львові, а румуни в Чернівцях по одному депутату. За румунського депутата з Чернівців голосують також румуни, які постійно проживають в інших громадах. Німці поза Львовом утворюють окремих виборчий округ з двома депутатами.

Інші національності приєднуються своїми голосами у вільних виборах до однієї з зазначених вище націй.

[III. Право народів на самовизначення]: §126: Як політичний власник національної території український народ є носієм територіального верховенства в державі; §127: Усі інші народи, які постійно проживають в державі приймають пропорційну участь як у створенні та організації волевиявлення народу, так і в його здійсненні. Три національні курії Народної Палати є правовими показниками права самовизначення окремих народів. Національне нормативне співвідношення 4:1:1 ґрунтується на пропорційному співвідношенні українського населення (4) з польським населенням (1), з одного боку, і з іншими національностями (1), з другого боку. Його слід дотримуватись у виборчій системі, в національних куріях і секціях, і по можливості також при визначенні частки представників інших національностей в уряді. Культурна автономія народів забезпечується національними секціями шкільної ради (§109, абз. 4,5). Також і частка представників різних національностей у правосудді повинна по можливості відповідати національному нормативному співвідношенню. Особливо це стосується судів народних засідателів і присяжних та управлінських судів, а також Державного Судового Трибуналу; §128: Зокрема, як внутрішнє управління, так і правосуддя повинні по можливості організовуватися так, щоб громадяни всіх національностей могли отримати можливість при вирішенні важливих правових або управлінських питань знайти свої національні органи або судді; §129: Кожен громадянин має не тільки право на використання своєї рідної мови в установах і судах, але він може вимагати, щоб зовнішня ділова і судова мова була рідною мовою того чи іншого громадянина. Службовці і судді повинні тому володіти національними мовами громадян.

Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4465, оп. 1, спр. 474 [Статті та реферати Дністрянського С. про проекти конституції Західно-Української Народної Республіки. Рукописи. 1918-1919 рр.], арк. 2-79.

ПОСИЛАННЯ

І. Німці в Галич (ин): спорадичні контакти Середньовіччя

1. Ісаєвич Я. Вступ до теми. Німецькі поселення в середньовічній Західній Україні // Німецькі колонії Галичини: Історія-Архітектура-Культура. / Мат. міжн. наук. семінару. – Львів, 1996 – С. 35; Pritsak O. Die Rus' – Deutschen Beziehung zwischen den 9. und 14. Jahrhunderten // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 517–533.
2. Крип'якевич І. Історія української колонізації: 4. Колонізація Галичини в XIV–XVI в. // Географія українських і сумежних земель. / Опрацював і склав д-р Володимир Кубійович. – Львів, 1943. – С. 267–268.
3. Українська народність: Нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. / Кол. авт.: В.Й. Борисенко, В.А. Смолій, Г.Я. Сергієнко та ін. – К., 1990. – С. 83–84; Балущок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С. 11; Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 79.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. I (до половини XVII століття). – Мюнхен. 1966. – С. 95.
5. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – Частина друга. – К., 1917. – С. 27.
6. Галицько-Волинський літопис. / Пер. Л. Махновця, упор. Р. Федорів. – Львів, 1994. – С. 96–97.
7. Die Romanovici von Halic-Wladimir // Rhode G. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. – Bd. I: Im Mittelalter bis zum Jahre 1401. – Köln-Graz, 1955. – Genealogische Tafel 4.
8. Смирнов М. Доля Галицкой Руси до злученя єї съ Польщею // Монографія до історії Галицкой Руси М. Смирнова, М. Дашкевича и Изидора М. Шараневича. – Тернополь, 1886. – С. 49. (Руска Исторична Библиотека подь редакцією Олександра Барвьянского. – Томь V).
9. Ісаєвич Я. Вступ до теми. Німецькі поселення в середньовічній Західній Україні // Німецькі колонії Галичини: Історія-Архітектура-Культура. / Мат. міжн. наук. семінару. – Львів, 1996 – С. 35; Halibej M. Das Bürgertum von Lemberg // Das ukrainische Lwiw-Lemberg. – Munchen, 1954. – S. 27, 28.

Німецький дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери 127

10. Ісаєвич Я. Мавдри Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI–XVII ст. // Німецькі колонії Галичини. – С. 36; Його ж. Найстаріший історичний опис Львова // Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова: Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 144.

11. Гошко Т. З історії маґдебурзького права у Львові (XIII–XVII ст.) // Львів. Історичні нариси. / Упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. – Львів, 1996. – С. 57.

12. Там само. – С. 46

13. German L. Die deutsche Kolonisation // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bd. 19. – Wien, 1898. – S. 464, 465–466; Deutsches Recht // Brockhaus' Conversations Lexikon. Bd. 5. – Leipzig, 1883. – S. 160, 161–162, 163; Андрусяк М. Останні Романовичі (Нащадки Мстислава й Романа Даниловичів) // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Т. 5. – Мюнхен, 1948. – С. 2.

14. Гошко Т. Вказ. ст. – С. 46.

15. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII вв. – Львів, 1905. – С. 223–224.

16. Kaindl R.-F. Geschichte des Deutschtums in den Karpathenlandern. – Gotha, 1907. – Bd. I. – S. 135; Rhode G. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. Bd. I: Im Mittelalter bis zum Jahre 1401. – Köln-Graz, 1955. – S. 140.

17. Kaindl R.-F. Op. cit. – S. 135.

18. Шараневич И. Оглядь внутрыпихь водносинь Галицкой Руси въ другой половинь XV. столътя // Монографія до історії Галицкой Руси. – С. 147.

19. Там само. – С. 146, 147.

20. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. XI–XIII вік. Вид. друге, розширене. – Львів, 1905. – С. 12, прим. № 1–2; 13; 29, № 1–5; 63–64, № 1–3; 79, № 2; 153, № 1; 273, № 2; 376–377, № 1–2; 382; 452; Його ж. Історія України-Руси. Т. IV. XIV–XVI віки – відносини політичні. Вид. друге, розширене. Київ-Львів, 1907. С. 211; Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. – Т. 1. – К., 1993. – С. 27, 45, 53, 95, 105, 115, 122, 124, 126, 127, 136, 137, 140, 165, 174, 183, 221, 230, 231, 261, 364, 370, 384, 414, 496, 512.

21. Грушевський М. Вказ. пр. – Т. V. – С. 223–224.

22. Подалаяк Н.Г. «Гірський шлях» ганзейського купецтва у XIV столітті // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 5; Harrington J.-F. Escape from the Great Confinement: The Genealogy of a German Workhorse // The Journal of Modern History. – Vol. 71, No. 2. (June, 1999). – S. 308–311.

23. Подалаяк Н.Г. «Гірський шлях» ганзейського купецтва у XIV столітті // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 6.

24. Шараневич И. Вказ. пр. – С. 161.

25. Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1996. – С. 84.

26. Шараневич И. Вказ. пр. – С. 163.

27. Там само. – С. 126.

28. Яковенко Н. Вказ. пр. – С. 84.

29. Müller S. Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Müllers Nachlaß ergänzt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galizien-Deutschen 1948–1951. – Bd. I. – Stuttgart, 1999. – S. 1.8.; Киселичник В. Самоврядування міста Львова: від Маґдебурзького права до австрійської самоврядної системи. Історико-правовий аналіз. Дис. ... д-ра права УВУ. – Мюнхен, 1998. – С. 43–45, 46, 48.

30. Шараневич И. Вказ. пр. – С. 126.

31. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V. – С. 228.

32. Гошко Т. Вказ. ст. – С. 46.

33. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.). / Упор. М. Капраль. – Львів, 1998. – С. 29.

34. Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів. / Під ред. М. Брика. – К., 1986. – С. 16–17.

35. Гошко Т. Цит. ст. – С. 57; Капраль М. Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. // Львів. Історичні нариси. – С. 71.

36. Там само. – С. 71.

37. Там само. – С. 74.

38. Докл. див.: Монолатій І. Коломиезнавство. Нариси історії Коломиї у контексті взаємовідносин слов'янських народів. – Коломия, 1996. – С. 60–69; Stromenger A. Zur Forschung der Auswanderung im 18. und 19. Jahrhundert. Individuelle Migrationen nach Galizien // Zeitweiser der Galizien-Deutschen. – Stuttgart, 2000. – 38. Jhrg. – S. 183–195.

39. Капраль М. Цит. ст. – С. 70.

40. Там само. – С. 72.

41. Там само. – С. 74–75.

42. Гошко Т. Вказ. пр. – С. 57.

43. Там само. – С. 56, 57; Kaindl R.-F. Beitrage zur Geschichte des deutschen Rechts in Galizien // Archiv für österreichische Geschichte. – 1906. – Bd. 95. – S. 163–234; 1907. – Bd. 96. – S. 319–389; 1910. – Bd. 100. – S. 309–493.

44. Грабовецький В. Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис. – Львів, 1982. – С. 43, 45.

Німецький дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери 129

45. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Іван Франко. Твори в двадцяти томах. – Т. XIX. – К., 1956. – С. 574.
46. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V. – С. 228.

II. «Drang nach Osten»: австрійські німці і німці князівств-держав у поході до австрійської Галичини

1. Lepucki H. Działność kolonizacyjna Marii Teresy i Jozefa II w Galicji 1772–1790 z 9 tablicami i mapą // Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. Pod redakcją Prof. Fr. Bujaka. – Lwów, 1938. – Nr. 29. – S. 12.
2. Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ЛНБ НАНУ, ВР), ф. 141 (О. Чоловський-Сас), оп. 1, спр. 2429. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Кадастр власників маєтків в Галичині. 1780 р., арк. 10-14.
3. Драк М. Німецьке населення Східної Галичини: розселення та зміни кількісного складу (1772–1857) // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура (Deutsche Siedlungen in Ostgalizien: Geschichte – Architektur – Kultur) / Міжнародний науковий семінар. Матеріали: Доповіді та повідомлення. / Впорядкування та загальна редакція Галини Петришин. – Львів: Манускрипт, 1996. – С. 58.
4. Schankweiler E.-J. Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 1998. – S. 39–40.
5. Muller S. Galizien und seine Deutschtum. – Stuttgart, 1999. – S. 111.
6. ЛНБ НАНУ, ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 2343. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Основи німецької колонізації в Галичині. 1784 р., арк. 23, 26.
7. Штойко П. Географія німецьких колоній у Галичині кінець XVIII – початок XX ст. // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура. – С. 68–69.
8. Гайнц Г.-К. Закладення поселень періоду Йосифінської колонізації в Галичині та особливий приклад Кьонігсау // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура. – С. 80–82.
9. Braun F. Die Herkunft der josefinischen Siedler Galiziens // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Kramer. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen, 1965. – S. 53.
10. Heimat Galizien im Bild / Redigiert von Josef Lanz und Rudolf Unterschütz // Heimatbuch der Galiziendeutschen. – Teil III. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e. V., 1983. – S. XII–XIII.

11. Schankweiler E.-J. Названа праця. – S. 37, 38.
12. Гайнц Г.-К. Вказ. ст. – С. 83, 84.
13. Kramer J. Hausform und Hofanlage in unseren Siedlungen // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 68.
14. Kuhn W. Das Deutschtum Galiziens bis 1772 // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 35
15. ЛНБ НАНУ, ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 2431. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Акти м. Городка Ягейлонського. 1792–1895 рр., арк. 2–4.
16. Lepucki H. Вказ. праця. – S. 3–12, 98.
17. German L. Die deutsche Colonisation // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. – Wien, 1898. – Bd. 19. – S. 456.
18. Bertelsmann Lexikon Geschichte: Epochen, Kulturen, Ereignisse, Länder, Schöpfer, Sachbeifriffe und personen von A–Z. [Hrsg.] von Lexikon-Institut Bertelsmann. – Gutersloh, 1991. – S. 654.
19. Braun F. Die Herkunft der josefinischen Siedler Galiziens // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 188.
20. Heinz Ch.H., Schwormann H. Wissenschaftliche Berrachtung der früheren deutschen Siedlungen in Ostgalizien (Westukraine) aus historisch-geographischer Sicht. // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 2000. – 38. Jhrg. – S. 226–227.
21. ЛНБ НАНУ, ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 2443. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Основи німецької колонізації в Галичині. 1784 р., арк. 5–7, 12, 38.
22. Braun F. Вказ. праця. – S. 52.
23. Там само. – S. 57–59.
24. Гайнц Г.-К. Вказ. ст. – С. 87.
25. Toraz W. Galicja w roku 1783. – Kraków, 1909. – S. 97.
26. Schuster M. Königsau als eine josefinische Siedlung // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 1998. – S. 74.
27. Кришталович У. Рукописні карти Галичини XVII–XVIII ст. у фондах ЦДІАЛ // Картографія та історія України. Збірник наукових праць. – Львів-Київ-Нью-Йорк, 2000. – С. 218, 224–225.
28. Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. – К., 1993. – С. 134.
29. Kaindl R.-F. Das Anssiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich. Mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen. – Innsbruck, 1902. – S. 156–160.
30. Kaindl R.-F. Вказ. праця. – S. 145–148.
31. Lepucki H. Вказ. праця. – S. 29–36.

32. Гайнц Г.-К. Вказ. ст. – С. 81.
33. Wagner R. Die Revolutionsjahre 1848 – 1849 im Königreich Galizien-Lodomerien (einschliesslich Bukowina). Dokumente aus osterreichischer Zeit. – München, 1983. – S. 154, 155.
34. Kolatschek J. A. Geschichte der evangelischen Gemeinde Biala in Galizien. – Teschen, 1860. – S. 260, 266.
35. Schankweiler E.-J. Auswanderungen nach Galizien als Bestandteil pfälzischer Wanderungen / Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine. [Hrgs] von Erich Müller und Ewald J. Schankweiler. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e. V., 1996. – S. 23.
36. Stromenger A. Zur Forschung der Auswanderung im 18. und 19. Jahrhundert. Individuelle Migrationen nach Galizien // Zeitweiser der Galiziendeutschen [Stuttgart]. – 2000. – Jhrg. – S. 185.
37. Schankweiler E.-J. Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 1998. – S. 35–33.
38. Schankweiler E. Auswanderung und Ansiedlung von Deutschen in Galizien 1782-1820 und ihre Geschichte bis zur Umsiedlung 1939/40 // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 2000. – 38. Jhg. – S. 49.
39. Гайнц Г.-К. Вказ. ст. – С. 83–90.
40. Metzler W. Die Orstnamen der deutschen Siedlungen in Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 82, 86.
41. Schuster M. Königsau – eine josefinische Siedlung // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 1998. – S. 73.
42. Müller E. Die deutschen Katholiken in Ostgalizien // Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine. – S. 74.
43. Kuhn W. Die Siedlungsformen der deutschen Kolonien in Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 26–27.
44. Kuhn W. Die deutsche Auswanderung aus Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 77–78.
45. Rychlikowa J. Realizacja społeczno-gospodarczych reform Terezijsko-jozefińskich w Galicji // Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych. [Warszawa]. – 1957. – Т. XIX. – S. 134.
46. Гайнц Г.-К. Вказ. ст. – С. 87.
47. Krämer J. Вказ. праця. – S. 68.
48. Див.: Bredezyk S. Historisch-statischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa, nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung. – Brünn, 1812. – S. 10–135.

49. Драк М. Німецьке населення Східної Галичини: розселення та зміни кількісного складу (1772-1857) // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура. – С. 61.

50. Metzler W. Die Orstnamen der deutschen Siedlungen in Galizien // Heimat Galizien Ein Gedenkbuch. – S. 84–85.

51. Hennig J., Unterschütz P., Unterschütz R. Brigidau mit seinem Filialgemeinden Gassendorf und Neudorf. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen, e. V., 1995. – S. 20–25.

52. Metzler W. Die Orstnamen der deutschen Siedlungen in Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 86.

53. Kuhn W. Die deutsche Auswanderung aus Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 79.

54. Braun F. Die Herkunft der josefinischen Siedler Galiziens // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 58.

55. Kuhn W. Das deutsche Siedlungswerk in Galizien in der osterreichischen Zeit // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – S. 38.

56. Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens, insbesondere Lembergs. 1772-1940. – Marburg am Lahn, 1961. – S. 72–74.

57. Kaindl R.-F. Die Deutschen in Ost-Europa. – Leipzig, 1916. – S. 151–160.

58. Schankweiler E.-J. Auswanderungen nach Galizien als Bestandteil pfälzischer Wanderungen / Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine. – S. 23, 24.

59. Гайнц Г.-К. Вказ. ст. – С. 82–83.

60. ЛІБ НАНУ, ВР, ф. 141, оп. 1, спр. 2429. Матеріали до історії міст і сіл Галичини 30-х рр. XIX ст. Кадастр власників маєтків в Галичині. 1780 р., арк. 16.

III. Німецькі конфесії Галичини: між нацією, конфесією й релігійністю

1. Докл. див.: Ständische und religiöse Identitäten in Mittelalter und früherer Neuzeit / Pod red. S. Kwiatkowskiego, J. Malika. – Toruń, 1998. – S. 229.

2. Терещенко Ю. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI століття. – К., 1996. – С. 102.

3. Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. – München, 1994. – S. 6–7.

4. Матузова В. Тевтонський орден у зовнішній політиці князя Данила Галицького // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Зб. наук. ст. – Чернівці, 1998. – Т. 1. – С. 50–51, 52, 54.

5. Monolattij I. Niemcy Rusi Halickiej w strukturze mieszanstwa Królestwa Polskiego // Miasta i mieszanstwo w Europie Srodkowowschodniej do polowy XIX wieku. [Studia ad historiam civitatum pertinentia, vol. I]. / Pod redakcja Doroty Michaluk i Krzysztofa Mikulskiego. – Torun, 2003. – S. 181–196.

6. Гошко Т.Д. Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII–XVIII ст. в українській та польській історіографії. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.06. – К., 1999. – С. 3

7. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАУЛ), ф. 146 [Галицьке намісництво. Президія. м. Львів. 1772–1921 рр.], оп. 4, зв. 9, од. зб. 152 [Справа про затвердження привілеїв евангелічним віросповідним громадам. 1839 р.], арк. арк. 61(зв), 63–64, 65, 83, 84(зв).

8. Müller E. Die deutschen Katholiken in Ostgalizien // Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine. [Hrgs.] von Erich Müller und Ewald J. Schankweiler. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e.V., 1996. – S. 73.

9. Текст патенту в: Kesselring R. Die evangelischen Siedlungen Galiziens im josephinischen bis franzisceschen Zeitalter 1772–1822. – Lwów, 1912. – S. 86–87; Völker K. Die Entwicklung des Protestantismus in Österreich. – Leipzig, 1917. – S. 89–91; Seefeldt F. Quellenbuch zur deutschen Ansiedlung in Galizien unter Kaiser Joseph II. – b.m., 1935. – S. 19–20.

10. Палатинат – історична назва землі Пфальц (Pfalz) в Південно-західній Німеччині, на правому березі р. Райн.

11. Lepucki H. Dzialalnosc kolonizacyjna Marii Teresy i Jozefa II w Galicji 1772–1790. – Lwów, 1938. – S. 37; Schneider L. Das Kolonisationswerk Josefs II. in Galizien. – Leipzig, 1939. – S. 12; Kuhn W. Siedlungsgeschichte der Galiziendeutschen // Die Heimkehr der Galiziendeutschen. – Poznan, 1940. – S. 10; Патент на поселення Йосифа II від 17 вересня 1781 р. Витяг із дозволу і пільг, що призначені для прибулих чужоземних ремісників і землеробів. / Пер. з нім. І. Монолатія // Галичина. Науковий красназвичий і просвітній часопис. – Івано-Франківськ, 2005. – № 10. – С. 70–72.

12. ЦДАУЛ, ф. 146, оп. 4, зв. 9, од. зб. 154 [Справа про затвердження привілеїв евангелічним віросповідним громадам. 1840–1841 рр.], арк. 99, 104(зв).

13. Lepucki H. Dzialalnosc kolonizacyjna... – S. 103.

14. Gastpary W. Historia protestantyzmu w Polsce od polowy XVIII wieku do I wojny swiatowej. – Warszawa, 1977. – S. 167; Lempp W. Die evangelische Kirche Augsbургischen und Helvetischen Bekenntnisses in Kleinpolen (Galizien). – Berlin, b.r. – S. 4–6.

15. Rys statystyczny-jeograficzny Galicji Austriackiej. – Poznan, 1842. – S. 10; Kuhn W. Bevolkerungsstatistik des Deutschtums in Galizien. – Wien, 1930.

– S. 150–155; Kesselring R. Die evangelischen Siedlungen... – S. 25–26; Schneider L. Das Kolonisationswerk... – S. 64; Piatkowski K. Rozwoj stosunkow wyznaniowych i narodowosciowych Malopolski Wschodniej. Materialy dla celow pracy spolecznej. – Lwów, 1936. – S. 8.

16. Kolatschek J. A. Geschichte der evangelischen Gemeinde Biala in Galizien. – Teschen, 1860. – S. 266.

17. Zöckler T. Die Evangelische Kirche Augsbургischen und Helvetischen Bekenntnisses in Polen. – S. 149; Lepucki H. Dzialalnosc kolonizacyjna... – S. 103–104; Stupnicki H. Galicya pod wzgledem topograficzno-geograficzno-historycznym. – Lwów, 1869. – S. 26; Kesselring R. Die evangelische Kirchengemeinde Lemberg von ihren Anfängen bis zur Gegenwart (1772–1928). – I. Teil. – Lwów, 1929. – S. 47.

18. Kalinka W. Galicya i Krakow pod panowaniem austriackim. – Kraków, 1898. – S. 354; Lepucki H. Dzialalnosc kolonizacyjna... – S. 104.

19. Wagner O. Mutterkirche vieler Lander. Geschichte der Evangelischen Kirche im Herzogtum Teschen 1545–1918/20. – Wien-Köln-Graz, 1978. – S. 410–14; Patzelt H. Geschichte der evangelischen Kirche in Österreichisch-Schlesien. – Dülmen, b.r. – S. 103–109.

20. Müller G. Die Mennoniten in Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Krämer. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen, 1965. – S. 168.

21. ЦДАУЛ, ф. 146, оп. 4, зв. 9, од. зб. 152. – Арк. 32, 37, 40(зв), 45, 66–68(зв).

22. Walloschke R. Die evangelischen Gemeinden in Galizien und ihre kirchliche Entwicklung von 1772 bis 1918 // Heimat Galizien. – S. 113.

23. ЦДАУЛ, ф. 146, оп. 4, зв. 9, од. зб. 152. – Арк. 25(зв), 68.

24. Schneider L. Die evangelische Kirchengemeinde in Lemberg. Das Gotteshaus und die Pfarrer der Gemeinde. Zum 150jährigen Besitz der Kirche. – Lemberg, 1935. – S. 24; Zöckler T. Die Evangelische Kirche Augsbургischen und Helvetischen Bekenntnisses in Polen // Ekklesia [Leipzig]. – 1938: Bd. 5. – S. 152; Gastpary W. Historia protestantyzmu... – S. 170.

25. Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem na rok 1902. – Lwów: Nakl. C.K. Namiesnictwa, 1902. – S. 441.

26. ЦДАУЛ, ф. 146, оп. 4, зв. 9, од. зб. 154. – Арк. 128, 129, 131.

27. Текст патенту див.: Seefeldt F. Quellenbuch... – S. 23–25; Loesche G. Von der Toleranz zur Paritat in Osterreich 1781–1861. Zur Halbjahrhundertfeier des Protestantentpatentes. – Leipzig 1911. – S. 86–89; Völker K. Die Entwicklung des Protestantismus in Österreich. – Leipzig, 1917. – S. 94–98.

28. Schneider L. Die Lage der evangelischen Kirche im ehemaligen Galizien in der österreichischen Zeit // Deutsche Monatshefte in Polen. – 1934/1935: Bd. 11. – S. 282–283.

29. Völker K. Die Geschichte des Protestantismus in Österreich // *Ekklesia*. – Bd. 4. – Gotha, 1935. – S. 36; Монолатій І. Євреї в імперії Габсбургів (1772–1918). В кн.: Нариси з історії та культури євреїв України. / Кол. авт. – К., 2005. – С. 102–104.
30. Монолатій І. Вказ. пр. – С. 104.
31. Текст патенту в: Loesche G. Von der Toleranz... – S. 89–96; Völker K. Die Entwicklung des Protestantismus... – S. 102–111.
32. Loesche G. Geschichte des Protestantismus in Österreich. – Tübingen-Leipzig, 1902. – S. 228; Balzer O. Historya ustroju Austrii w zarysie. – Lwów, 1899. – S. 555; Heussi K. Kompendium der Kirchengeschichte. – Tübingen 1913. – S. 575.
33. Wagner O. Mutterkirche... – S. 419; Gastpary W. Historia protestantyzmu... – S. 175–178.
34. Alabrudzinska E. Dziejów protestantyzmu na ziemiach polskich pod zaborem austriackim (1772–1914) // *Naprzelomie stuleci. Narod-Kosciol-Panstwo w XIX i XX wieku.* / Red. M. Piotrowski. – Lublin, 1997. – S. 240–242.
35. Докл. див.: Монолатій І. Питання освіти німецького населення Галичини (сер. XIX – поч. XX ст.) // *Проблеми освіти. Науково-методичний збірник МОН України.* – К., 2001. – Вип. 24. – С. 210–220; його ж. Евреи и немцы – жители сельскохозяйственных колоний Галиции (конец XVIII – начало XX вв.) // *Материалы Восьмой ежегодной междисциплинарной конференции по иудаике.* – Часть 1. – Москва, 2001. – С. 55–69.
36. Schneider L. Die Lage... – S. 287–290; Пор.: Монолатій І. Австрійська колонізаторська політика в Галичині (кінець XVIII – середина XIX ст.) // *Галичина.* – 2004. – № 10. – С. 62–74.
37. Плекан Ю. В. Польсько-українське протистояння в боротьбі за реформування виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець XIX – початок XX ст.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / 07.00.02. – Чернівці, 2004. – С. 6, 7–8.
38. Kaindl R.-F. Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. – Bd. 3: Geschichte der Deutschen in Galizien, Ungarn, Bukowina und Rumanien seit etwa 1770 bis zur Gegenwart. – Gotha, 1911. – S. 170–172; Lempp W. Die Evangelische Kirche... – S. 7.
39. Zöckler T. Die Evangelische Kirche... – S. 152–153; Gastpary W. Historia protestantyzmu... – S. 179; Lempp W. Die Evangelische Kirche... – S. 8; Kaindl R.-F. Geschichte... – S. 174–177.
40. Kasznica S., Nadobnik M. Najwazniejsze wyniki spisu ludnosci i zwierzat domowych wedlug stanu z dnia 31. grudnia 1910 // *Wiadomosci Statystyczne wyd. przez Krajowe Biuro Statystyczne.* – T. XXIV. – Z. I. – Lwów, 1911. – S. XXXVIII–XXXIX.

41. Szalinski T. Niemcy we Wschodniej Malopolsce // *Straznica Zachodnia.* – 1923. – Nr. 7–9. – S. 96.
42. Müller G. Die Mennoniten in Galizien. – S. 170.
43. Lempp W. Die Evangelische Kirche... – S. 8; Kaindl R.-F. Geschichte... – S. 174–177.
44. Völker K. Kirchengeschichte Polens. – Berlin-Leipzig, 1930. – S. 316–317; Gastpary W. Historia protestantyzmu... – S. 178–179; Zöckler T. Die Evangelische Kirche... – S. 152–153.
45. Монолатій І. Питання організаційно-правової діяльності «Спілки німців-християн Галичини» у виданнях Допомогового комітету галицьких німців (1965–2001 pp.). – С. 733, 734.
46. Müller S. Von der Ansiedling bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens insbesondere Lembergs 1772–1940. – Marburg am Lahn, 1961. – S. 27; Scholz F. Das wirtschaftliche Leben in den deutschen Kolonien Galiziens // *Deutsche Monatshefte in Polen.* – 1938. – S. 415–416.
47. Lempp W. Leben und Werk von Theodor Zockler // *Heimat Galizien.* – S. 152; Богчує молитву. Життя Теодора Цюклера, розказане Ліллі Цюклер. / Пер. з нім. – Івано-Франківськ, б.р. – 151 с.
48. Wiegand A. Von Theodor Zocklers Leben und Dienst // *Die evangelische Diaspora.* – 1926. – S. 62; Lempp W. Die Evangelische Kirche... – S. 9–10.
49. Див.: Монолатій І. Німецьке населення Галичини і гуманітарна акція національно-культурних організацій Ваймарської республіки (1918–1920 pp.) // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* / Зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 218, 219, 221–223.
50. Müller S. Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Müllers Nachlaß erzählt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galiziendeutschen 1948–1951. – Bd. I. [Heimatbuch der Galiziendeutschen. Teil V]. / Bearbeitet von Erich Müller. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e.V, 1999. – S. 145.
51. Der Schicksalsweg der Wolhyniendeutschen. – Poznan, 1939. – S. 15–16; Gastpary W. Protestantyzm w Polsce w dobie dwoch wojen swiatowych. – Cz. 1: 1914–1939. – Warszawa, 1978. – S. 9.
52. Gastpary W. Kosciol Ewangelicko-Augsburski podczas pierszej wojny swiatowej // *Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia urodzin ks. prof. dr. Jana Szerudy.* – Warszawa, 1959. – S. 22.
53. Der Krieg und die Evangelisch-Lutherische Kirche in Polen. – Lodz, 1916. – S. 3–4.
54. Hennig M. Deutsche Siedler in der polnischen Ukraine // *Der Deutsche Auswanderer.* – 1939. – Nr. IX/X. – S. 113–115.
55. Stegner T. Polacy i Niemcy w Kosciole ewangelicko-augsburskim w latach I wojny swiatowej // *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu*

Gdanskiego. Historia. – Gdańsk, 1986. – Nr. 17. – S. 38–39; Ewangelicy Polacy w swietle dokumentow urzadowych. Oprac. J. Glass. – Lodz, 1919. – S. 20–26.

56. Підраховано за: Bredecky S. Historisch-statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa, nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung. – S. 187–195.

IV. Галицькі німці у Великій війні: перехід від привілейованих до угношдженних

1. Див.: Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – С. 226, 227; Schankweiler E. – J. Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 1998. – S. 38.

2. Schankweiler E. Auswanderung und Ansiedlung von Deutschen in Galizien 1782–1820 und ihre Geschichte bis zur Umsiedlung 1939/40 // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart]. – 2000. – 38. Jhg. – S. 50.

3. Говард М. Війна в європейській історії. / Пер. з англ. – К., 2000. – С. 126; Wagner V. Unsere Siedlungen im Ersten Weltkrieg // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Krämer. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen, 1965. – S. 102.

4. Ресня О. П. Дипломатичні аспекти «східного питання» й Україна // Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. Під ред. В. А. Смолія. – К., 2001. – С. 306; Буцевичський В. Етнополітика Австро-Угорщини щодо Галичини // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 297.

5. Діло [Львів]. – 1909. – 3 черв.; Діло. [Львів]. – 1911. – 20 лист.

6. Див.: Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe [Hrsg] von Theophil Hornykiewicz. – Philadelphia: Publicationen des W. K. Lyrpynsky Ost-Europaischen Forschungs-Instituts in Philadelphia, Pa. – Serie I. – 1969 – S. 18–19, 22, 24; Місюра І. Політика російського окупаційного режиму на західноукраїнських землях у 1914–1915 роках // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – № 7. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 149, 153.

7. Wagner V. Op. cit. – S. 101.

8. Рудницький С. Огляд національної території України // Степан Рудницький. Чому ми хочемо самостійної України? Зб. пр. / Упор., передм. О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 224.

9. Там само. – С. 225.

10. Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien: Mariahilf, Flehberg, Rosenheck. Vororte der Stadt Kolomea. – Gifhorn: Bund der christlichen Deutschen in Galizien, 1995. – S. 25–26.

11. Ibidem. – S. 27.

12. Ibidem. – S. 171–172.

13. Wagner O. Wege und Schicksale der pfälzischen Auswanderer in Galizien und Bukowina (Verwehre Spuren?) // Galizien erzählt: Heimatbuch der Galiziendeutschen. – Teil IV. / Redigiert von Rudolf Mohr. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e.V., 1990. – S. 8.

14. Kolmer S. Op. cit. – S. 183.

15. Ibidem. – S. 198.

16. Kolmer S. Der Kampf um die deutsche Schule in Mariahilf // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch... – S. 217.

17. Цит. за: Бог чує молитву. Життя Теодора Цюклера, розказане Ліллі Цюклер. / Пер. з нім. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 52.

18. Wiegang A. Von Theodor Zöcklers Leben und Dienst // Die evangelische Diaspora. – 1926. – S. 76–77; Fünfundzwanzigjährige Liebesarbeit in Stanislaw // Hausfreund. Evangelischer Volkskalender für das Jahr 1922. – S. 69–70.

19. Докл.: Zöckler T. Das Deutschtum in Galizien. – Dresden, 1915. – S. 108–111.

20. Zöckler T. Die Evangelische Kirche Ausburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in Polen // Ekklesia. – Leipzig, 1938. – Bd. 5. – S. 154–155.

21. Цит. за: Бог чує молитву... – С. 54.

22. Там само.

23. Цит. за: Бог чує молитву... – С. 54.

24. Zöckler T. Das Deutschtum in Galizien. – S. 110–111.

25. Цит. за: Бог чує молитву... – С. 55.

26. Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deutschtum Galiziens, insbesondere Lembergs. 1772–1940. – S. 43–45; Wiegang A. Op. cit. – S. 78–79.

27. Müller S. Op. cit. – S. 43–45.

28. Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien... – S. 197.

29. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАУ, м. Львів), ф. 146, оп. 58, спр. 1103, л. 65; ЦДАУ, м. Львів, ф. 427, оп. 3, зв. 10, л. 2; Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 635, арк. 23.

30. Савчук М. Війни світові: Перша світова війна (1914–18) // Енциклопедія Коломийщини. / За ред. М. Савчука, М. Васильчука. – Коломия, 2000. – Зшиток 3; Літера В. – С. 159.

31. Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien... – S. 29; Kolmer S. Der Kampf um die deutsche Schule in Mariahilf // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch... – S. 217.
32. Wagner V. Unsere Siedlungen im Ersten Weltkrieg // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch... – S. 106.
33. Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien... – S. 31.
34. История первой мировой войны. 1914-1918: В 2-х т. – М., 1975. – Т. 2. – С. 765.
35. Wagner V. Unsere Siedlungen im Ersten Weltkrieg ... – S. 103.
36. Kolmer S. Op. cit. – S. 31, 65, 92.
37. Walloschke R. Die evangelischen Gemeinden in Galizien und ihre kirchliche Entwicklung von 1772 bis 1918 // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch... – S. 112; Wagner V. Op. cit. – S. 106.
38. Gott hört Gebet. Das Leben Theodor Zöcklers. Erzählt von Lillie Zöckler. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e. V., 1983. – S. 50–51.
39. Ibidem. – S. 56.
40. Müller S. Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Müllers Nachlaß erzählt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galiziendeutschen 1948–1951. – Bd. I. [Heimatbuch der Galiziendeutschen. Teil V]. / Bearbeitet von Erich Müller. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e. V., 1999. – S. 134.
41. Evangelische Gemeinde-Blatt. [Lemberg]. – 1916. – 15 September.
42. Ibidem.
43. Kolmer S. Op. cit. – S. 92.
44. Evangelische Gemeinde-Blatt. – 1916. – 15 September.
45. Сіреджук П. Багінсберг (Baginsberg) // Енциклопедія Коломиїщини. / За ред. М. Савчука, М. Васильчука. – Коломия, 1998. – Зшиток 2; Літера Б. – С. 14.
46. Сіреджук П. Бредгайм (Bredheim) // Там само. – С. 96.
47. ЦДДАУ, м. Львів, ф. 427, оп. 1, зв. 43, од. зб. 1132, л. 1–6, 11, 79–80.
48. Müller S. Galizien und sein Deutschtum... – S. 145.
49. Der Schicksalsweg der Wolhyniendeutschen. – Poznan, 1939. – S. 15–16; Gastpary W. Protestantyzm w Polsce w dobie dwoch wojen swiatowych. – Cz. 1: 1914–1939. – Warszawa, 1978. – S. 9.
50. Gastpary W. Kosciol Ewangelicko-Augsburski podczas pierwszej wojny swiatowej // Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia urodzin ks. prof. dr. Jana Szerudy. – Warszawa, 1959. – S. 22.
51. Der Krieg und die Evangelisch-Lutherische Kirche in Polen. – Lodz, 1916. – S. 3–4; Пор.: Лазанська Т. І. Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX століть. – Вип. IV. – К., 2002. – С. 90.

52. Hennig M. Deutsche Siedler in der polnischen Ukraine // Der Deutsche Auswanderer. – 1939. – Nr. IX/X. – S. 113–115.
53. Stegner T. Polacy i Niemcy w Kosciole ewangelicko-augsburskim w latach I wojny swiatowej // Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdanskiego. Historia. – Gdańsk, 1986. – Nr. 17. – S. 38–39.
54. Докл. див.: Ewangelicy Polacy w swietle dokumentów urzędowych. Oprac. J. Glass. – Lodz, 1919. – S. 20–26.
55. Walloschke R. Op. cit. – S. 117.
56. Ibidem. – S. 119.
57. Wagner V. Op. cit. – S. 105.
58. Centralvorstand des evangelischen Vereins der Gustav-Adolf-Stiftung an Vorsitzen des Deutschen Evangelischen Kirchenausschusses vom 16.06.1916. // Evangelisches Zentralarchiv in Berlin. Bd. 5: Kirchliches Aussenamt, sygn. 967.
59. Oberbefehlshaber Ost bis Deutsche Evangelische Kirchenausschuß vom 17.09.1917. // Evangelisches Zentralarchiv in Berlin. Bd. 5: Kirchliches Aussenamt, sygn. 926.
60. Bursche J. Tragedia kolonisty niemieckiego // Ewangelik. – 1919. – Nr. 3. – S. 73.
61. М.-ль. Збори (чотирнадцяті) реформованого (гельветського) Сеніорату А (угсбурзької) і Г (ельветської) Церкви в Польщі // Віра і наука. [Коломия]. – 1928. – 7 вер.
62. Там само.
63. Докл. див.: Монолатій І. Зв'язки німецького населення Галичини з національно-культурними організаціями Ваймарської республіки (1918–1921 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. VII. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 102.
64. Wiegand A. Von Theodor Zöcklers Leben und Dienst... – S. 78–79; Бог чує молитву... – С. 55, 57.
65. Höhn L. Das deutsch-evangelische Privatvolkschulwesen in Galizien (1782–1939) // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch... – S. 186 Heimat Galizien im Bild / Redigiert von Josef Lanz und Rudolf Unterschütz // Heimatbuch der Galiziendeutschen. – Teil III. – Stuttgart-Bad Cannstatt: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e. V., 1983. – S. 178.
66. Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. – S. 43–45.
67. Biłł J. Die schulischen Verhältnisse in den deutsch-katolischen Siedlungen // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch... – S. 164.
68. Воєнні шкоди в Галичині // Вперед. [Львів]. – 1919. – 27 лют.
69. Маріяч. Війна й українська справа // Земля і воля [Львів]. – 1920. – 23 трав.; Його ж. Наслідки світової війни й робітництво // Земля і воля. – 1920. – Ч. 23., н. д.
70. Вперед. – 1919. – 27 лют.

71. ЦДІАУ, м. Львів, ф. 146, оп. 8, спр. 3030, арк. 5-6.
 72. Там само. – Арк. 5, 13.
 73. Kolmer S. Op. cit. – S. 181.
 74. Ibidem. – S. 31.
 75. Ibidem. – S. 31, 65, 91.
 76. Unterschütz P. Deutsche Siedlungen im ostgalizischen Raume Kolomea // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – 1976. – S. 37.
 77. Hennig J., Unterschütz P., Unterschütz R. Brigidau mit seinem Filialgemeinden Gassendorf und Neudorf. – Stuttgart: Hilfskomitee der Galiziendeutschen e.V., 1987. – S. 49.
 78. Ibidem.
 79. Kolmer S. Op. cit. – S. 186.
 80. Hennig J., Unterschütz P., Unterschütz R. Op. cit. – S. 287.
 81. История первой мировой войны. 1914–1918. – Т. 1. – С. 329, 352; Там же. – Т. II. – С. 186, 204.
 82. Hennig J., Unterschütz P., Unterschütz R. Op. cit. – S. 34, 37.
 83. Wagner V. Op. cit. – S. 105.
 84. Gott hört Gebet. Das Leben Theodor Zöcklers... – S. 137.
 85. Hennig J., Unterschütz P., Unterschütz R. Op. cit. – S. 33.
 86. Brigidau // Deutschen Volksblatt. [Lemberg]. – 1917. – 28 Juni.
 87. Епідемія і політика // Вперед. – 1919. – 16 груд.; Епідемія тифу // Вперед. – 1919. – 21 груд.
 88. Hennig J., Unterschütz P., Unterschütz R. Op. cit. – S. 44.
 89. Ibidem. – S. 38.
 90. Evangelische Gemeinde-Blatt. – 1918. – 1 Februar.
 91. Deutschen Volksblatt. – 1917. – 28 Juni.
 92. Evangelische Gemeinde-Blatt. – 1921. – 15 Mai.
 93. Evangelische Gemeinde-Blatt. – 1920. – 15 Januar.
 94. Evangelische Gemeinde-Blatt. – 1920. – 15 Januar; Evangelische Gemeinde-Blatt. – 1918. – 1 Februar.

V. «Зникла наша Батьківщина»: німці-галичани в добу творення Української держави

1. Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen // Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – 1994. – Nr. 1. – S. 204–216; Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe, von Theophil Hornykiewicz. Bd. II. – Philadelphia, Pa., USA. Druck und Verlag Ferdinand Berger & Sohne OHG. – Hörn, Österreich,

1967. – S. 88–96 (Doc. 229), 96–106 (Doc. 231) та ін. [Publikationen des W.K. Luyunsky Ost-Europaischen Forschungs-Instituts in Philadelphia, Pa., USA, Dokumente: Serie I–IV]; Пор.: Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т. 1 / Упор., передм. Володимира Косика. – Львів, 1997. – С. 62–64 (Док. 4), 86 (Док. 5), 188–189 (Док. 23).

2. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe, von Theophil Hornykiewicz. Bd. III. – Philadelphia–Hörn, 1968. – S. 41–45 (Doc. 489), 57–60 (Doc. 499), 118–121 (Doc. 542); Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські Визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С. 128, 131 [Україна крізь віки. – Т. 10]; Притуляк П.П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 62–72; Радченко Л.О. Гетьманщина 1918 року: Проблеми історіографії // Вісник Харківського університету [Харків]. – 1998. – № 401. – Вип. 2 (Історія України). – С. 63–64.

3. Над могилою Австро-Угорщини // Вперед [Львів]. – 1919. – 13 вер.; Zgorniak M. Die Polen im Österreichisch-Ungarischen Heer während des Ersten Weltkriegs // Studia Austro-Polonica. – 1989. – № 4. – S. 268 (Tab.), 269 [Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego, Vol. DCCCLXXXVII, Zesz. 90].

4. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe, von Theophil Hornykiewicz. Bd. IV. – Philadelphia–Hörn, 1969. – S. 41–42 (Doc. 1002), 46–47 (Doc. 1006); Bihl W. Beiträge zur Ukraine-Politik Österreich–Ungarns 1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (далі – JBfGOE). – 1966. – Bd. 14, – Hf. 1. – S. 56–57; Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 18–22 [Українознавча бібліотека НТШ, Ч. 13].

5. Українське слово [Львів]. – 1918. – 22 жовт.; Народна Рада [Львів]. – 1918. – 25 жовт.; Левицький К. Великий Зрив (До історії Української Державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Львів, 1931. – С. 142; Hoshulyak I. The Universal of Union and its Historic Significance // The Ukrainian review: a quarterly journal of ukrainian studies. – Spring 1999. – Vol. 46, No. 1. – P. 60–74.

6. Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х т. – Т. 2: Від половини XVII сторіччя до 1923 року. – Мюнхен: Українське видавництво, 1976. – С. 508; Косик В. Україна у XX столітті // Українські проблеми: Політичний журнал [Стрий]. – 1991. – Ч. 1. – С. 50.

7. Український Народ! // Діло [Львів]. – 1918. – 5 лист.; Bruski J.J. Między sobornoscia a separatyzmem funkcjonowania i rozpad ukraińskiej federacji galicyjsko-naddnieprzanskiej (1918–1919) // Ku zjednoczonej Europie. Studia nad Europą Środkową i południowo-Wschodnią w XIX i XX wieku / Pod red. Ireny Stawowy-Kawki i Wojciecha Rojka. – Kraków, 1997. – S. 40, 41.

Німецький дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери 143

8. Див.: Weiß Ch. «Patriarch des klein-Egerlandes in Galizien» // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch. [Zus.] von J. Krämer, [Hgg.] vom Hilfskomitee der Galiziendeutschen. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 292; Müller S. Das Zusammenleben von Deutschen und Nichtdeutschen in Galizien // Ibid. – S. 256, 258.

9. Weizsacker W. Zur Geschichte des österreichischen Staatsgefühls // Ostdeutsche Wissenschaft. Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates. – 1955. – Bd. II. – S. 336–340; Müller S. Die Volksgruppe und der Nationalsozialismus // Heimat Galizien. – S. 303.

10. Ibid. – S. 303; Zarnowski J. Bourgeoisie, Kleinbürgertum und Intelligenz in der sozialen Struktur und im politischen Leben Polens 1918–1939 // JbFgOE. – 1990. – Bd. 38. – Hf. 3. – S. 418–419; Boehm M.-H. Die Reorganisation der Deutschumsarbeit nach dem ersten Weltkrieg // OdW. – 1958. – Bd. V. – S. 15–18; Schankweiler E. Auswanderung und Ansiedlung von Deutschen in Galizien 1782–1820 und ihre Geschichte bis zur Umsiedlung 1939/40 // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – 2000. – 38. Jhg. – S. 49; Parlamentarisches System/Parteien der Republik // Schlaglichter der Deutschen Geschichte, von Dr. Helmut M. Müller. – Zweite, aktualisierte und erweiterte Auflage. – Mannheim, 1990. – S. 234–235.

11. Див.: Нова Держава. Інавгураційний виклад Ректора, проф., д-ра Станіслава Дністрянського // Український Вільний Університет в Празі, в роках 1921–1926. – Прага, 1927. – С. 93–105.

12. Великочий В. Національна політика ЗУНР у контексті українсько-польських відносин: джерелознавчий аспект // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Мат. міжн. наук. конф. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 115; Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С. 139.

13. Олійник П. Листопадовий Зрив. Повстання Української Держави на західних землях в Листопаді 1918 р. – Прага, 1941. – С. 14, 15 [Народня бібліотека «Наступ», Ч. 11]; Тищик Б. Конституційне законодавство Західно-Української Народної Республіки // Наукові Записки Українського Вільного Університету (далі – НЗ УВУ). – 1995. – Т. 17. – С. 303 [Мат. конф. «Народ, нація, держава: українське питання у європейському вимірі», Львів, травень 1993 р.].

14. Згідно з §2 «Розпорядку Державного Секретаріату Західно-Української Народної Республіки про державну адміністрацію», 16.11.1918 р., який підписали К. Левицький і Р. Перфецький, «всі урядники і державна служба бувшої австрійської зглядно угорської держави, котрі зложать письменно приречене, що виконувати будуть публичну службу в імені Західно-Української Народної Республіки остають аж до дальшого зарядження на своїм дотеперішнім ставовищи» (Центральний державний історичний архів України ум. Львові. – Ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 8, 10); Розпорядок Державних секретарів

військових і внутрішніх справ про призов на військову службу чоловіків неукраїнської народності (26.01.1919), який регламентував хід цього процесу з урахуванням особливостей міжнародної ситуації (Великочий В. Вказ. ст. – С. 115).

15. Пор. повний текст цього документа: «Приречене. Я... іменованій... Західно-Української Народної Республіки прирікаю, що мої з тим урядом (сею службою) поручені обов'язком сповняти му по моему найкращому знанню і згідно з моею совістю усі мої сили присвячу для добра Західно-Української Народної Республіки та її інтересів і скарбових доходів берегтиму у всяких відносинах. Приказам моїх зверхників буду все безумовно послухний» (ЦДАЛ. – Ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 14). Також пор.: Рубльов О.С., Ресят О.П. Українські Визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С. 275.

16. Козак І. Депо про державну жандармерію ЗОУНР // Літопис червоної каліни [Львів]. – 1932. – Ч. 3 (березень). – С. 4–5.

17. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 89, 109.

18. Archiwum Akt Nowych w Warszawie: Polska i Ukraina, Sygn. 55, K. 90–91, 92–93.

19. Чайковський А. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. // Дзвін [Львів]. – 1990. – № 6. – С. 67.

20. Müller S. Das Zusammenleben von Deutschen und Nichtdeutschen in Galizien // Heimat Galizien. – S. 258; Якимович Б. Німці в Українській Галицькій Армії // Німецькі колонії в Галичині. Міжнародний науковий семінар: Матеріали / Заг. ред. Г. Петришин. – Львів, 1996. – С. 173.

21. ЦДАЛ. – Ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 8, 9, 15, 16(зв.) [Про скликане Сойму Західної Української Республіки]; Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – Львів, 1921. – С. 14–15.

22. Там само. – С. 15; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 108.

23. Республіка [Станіславів]. – 1919. – 7 квіт.; Соневицький Л. The Paris Peace Conference and the polish-ukrainian conflict in Galicia // Леонід Соневицький. Студії з історії України: Записки НТШ. Т. 202. – Париж–Нью Йорк–Сідней–Торонто, 1982. – С. 241–261.

24. Виїзд Німців до вітчизни // Покутський вісник [Коломия]. – 1919. – 16 лютого.

25. Лихоліття у Східній Галичині (З нагоди побуту польського прем'єра Вітоса у Львові) // Вперед. – 1920. – 25 груд.; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 92.

26. ЦДАЛ. – Ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 22(зв.), 23.

27. Там само. – Арк. 30, 35, 45(зв.).

28. Там само. – Арк. 49.

29. Закон Західноукраїнської Народної Республіки про мови на її території // Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки [Станіславів]. – 1919. – Вип. 3. – С. 12.

30. Див. наше дослідження: Державність, воля, Україна. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 43; Rollauer J. Aus der Geschichte des Deutsch-Evangelischen Gymnasiums in Lemberg (1918–1939) // Heimat Galizien. – S. 224, 225.

31. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 99.

32. Jaki A. Das Deutsch-Evangelische Gymnasium in Stanislau // Heimat Galizien. – S. 227, 230; Gott hört Gebet. Das Leben Theodor Zöckler: Erzählt von Lillie Zöckler. – Stuttgart, 1983. – S. 65, 66.

33. Memoire concernant le statut de la Galicie Orientale [Доповідь членів УНРади в Відні про проект статуту для Східної Галичини та супровідний лист Євгена Петрушевича до членів Ради Послів у Парижі, 22.12.1919] // ЦДАЛ. – Ф. 581, оп. 1, спр. 102, арк. 17–21, 28–29, 30(зв.), 31, 44–45(зв.); Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С. 212–230.

34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4465, оп. 1, спр. 474, арк. 2–79.

35. За державну незалежність Галичини. Чому українська Галичина не може прийти під Польщу. / Зладив д-р М. Лозинський. – Відень, 1921. С. 3–10 (додаток); Тицик Б. Конституційне законодавство Західно-Української Народної Республіки // НЗ УВУ. – 1995. – Т. 17. – С. 305.

36. Там само. – С. 305.

37. ЦДАЛ. – Ф. 146, оп. 8, спр. 3693, арк. 186, 191; Deutsche Übersetzung // Reichsgesetzblatt [Berlin]. – 1919. – S. 688 ff.; Balogh A. v. Der Internationale Schütz der Minderheiten. – München, 1928. – S. 45.

38. ЦДАЛ. – Ф. 146, оп. 8, спр. 3693, арк. 194–196.

39. Див.: Kraus H. Das Recht der Minderheiten // Materialien zur Einführung in das Verständnis des modernen Minderheitenproblems. – Berlin, 1927; Blumenwitz D. Minderheiten- und Volksgruppenrecht: Aktuelle Entwicklung. – Bonn: Kulturschiftung der deutschen Vertriebenen, 1992. – S. 37–38.

40. Ibid. – S. 39; Лозинський М. Боротьба за національний характер території в Версайському договорі // Науковий збірник Українського Університету в Празі. [Прага]. – 1923. – Т. 1. – С. 101–104; Його ж. Зміна громадянства в мирових договорах 1919–1923 // Збірник Заходознавства / За ред. Ф. Савченко. – К., 1930. – Вип. 2. [ВУАН, Коміс. Заходо- й Американознавства].

41. Карпенко О.Ю. Статус Східної Галичини у міжнародно-правових актах (1918–1923) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. – Вип. I. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 78–79; Korzec P. Polen und der Minderheitenschutzvertrag (1919–1939) // JBfGOE. – 1974. – Bd. 22. – Hf. 4. – S. 516, 517.

42. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991. – С. 92, 97–98; Magosci P.-R. Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide. – Toronto-Buffalo-London: Harvard Ukrainian Research Institute by University of Toronto Press, 1983. – P. 184, 189.

43. Bechtloff W. Eine kühle Tat Heiliger Abend 1918 in Dornfeld // Galizien Erzählt. Heimatbuch der Galiziendeutschen. – Teil IV. [Red.] von Rudolf Mohr. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1990. – S. 168.

VI. «Німці поза Батьківщиною»: захист галицької діаспори офіційним і неофіційним Ваймаром

1. Кугутяк М. Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 роках // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 1997. – № 1. – С. 45; Німецькі колонії Галичини в таблицях: довідник. Упор., передм. І.Монолатія. – Коломия, 2000. – С. 24, Табл. V.

2. Weiß Ch. «Patriarch des klein-Egerlandes in Galizien» // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Kramer. [Hgg] vom Hilfskomitee der Galiziendeutschen. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 292; Müller S. Das Zusammenleben von Deutschen und Nichtdeutschen in Galizien // Ibid. – S. 256, 258.

3. Weizsäcker W. Zur Geschichte des österreichischen Staatsgefühls // Ostdeutsche Wissenschaft (дали – OdW). [Berlin]. – 1955. – Bd. II. – S. 336–340; Müller S. Die Volksgruppe und der Nationalsozialismus // Heimat Galizien. – S. 303.

4. Wertheimer Fr. Von deutschen Parteien und Parteiführern im Ausland. – Berlin, 1927. – S. 248, 250–251.

5. Müller S. Op. cit. – S. 303; Zarnowski J. Bourgeoisie, Kleinburgertum und Intelligenz in der sozialen Struktur und im politischen Leben Polens 1918–1939 // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. [Wiesbaden-München]. – 1990. – Bd. 38. – Hf. 3. – S. 418–419; Boehm M.-H. Die Reorganisation der Deutschumsarbeit nach dem ersten Weltkrieg // OdW. – 1958. – Bd. V. – S. 15–18; Schankweiler E. Auswanderung und Ansiedlung von Deutschen in Galizien 1782–1820 und ihre Geschichte bis zur Umsiedlung 1939/40 // Zeitweiser der Galiziendeutschen. [Stuttgart-Bad Cannstatt]. – 2000. – 38. Jhg. – S. 49; Parlamentarisches System / Parteien der Republik // Schlaglichter der Deutschen Geschichte, von Dr. Helmut M. Müller. – Zweite, aktualisierte und erweiterte Auflage. – Mannheim, 1990. – S. 234–235

6. Німці в зах(ідній). укр(аїнській). Републіці // Нове життя [Станіславів]. – 1918. – 21 грудня. – Ч. 21. – С. 2.

7. Там само. – С. 2.
8. Закон Західноукраїнської Народної Республіки про мови на її території // Вістник державних законів і розпорядків Західної області Української Народної Республіки [Станіславів]. – 1919. – Вип. 3 (2 бер.). – С. 12; Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С. 65.
9. Там само. – С. 65.
10. Монолатій І. С. Державність, воля, Україна: Суспільно-політичний рух і активність населення Коломиї у період Західноукраїнської Народної Республіки. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 43; Rollauer J. Aus der Geschichte des Deutsch-Evangelischen Gymnasiums in Lemberg (1918-1939) // Heimat Galizien. – S. 224, 225.
11. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 99.
12. Jaki A. Das Deutsch-Evangelische Gymnasium in Stanislau // Heimat Galizien. – S. 227, 230; Gott hört Gebet. Das Leben Theodor Zöckler: Erzählt von Lillie Zöckler. – Stuttgart, 1983. – S. 65, 66.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАУЛ). – Ф. 863, оп. 1, спр. 1, арк. 67.
14. Там само. – Оп. 1, спр. 2, арк. 61.
15. Stern E. Ein Tage im Hauptquartier bei Dr. D. Zöckler // Galizien erzählt. Heimatbuch der Galiziendeutschen. Teil IV. / Redigiert von Rudolf Mohr. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1990. – S. 270–272.
16. Газін В. П. Німецькі національні меншини у східній політиці Ваймарської Республіки після Локарно // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 36. наук. пр. – Вип. 9. – К., 2000. – С. 186–187.
17. Там само. – С. 186.
18. Там само. – С. 190.
19. Монолатій І. С. Етнополітичний аспект історії німецького населення Галичини і Буковини міжвоєнного періоду // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Вип. 2. – Чернівці, 2000. – С. 42.
20. Там само. – С. 43.
21. ЦДАУЛ. – Ф. 863, оп. 1, од. зб. 1. – 208 арк.; Арк. 56, 56(зв.), 60, 60(зв.), 62, 75, 77, 78, 81.
22. Там само. – Спр. 2, арк. 82, 113, 113(зв.).
23. Там само. – Арк. 89, 85.
24. Там само. – Арк. 70.
25. Там само. – Арк. 99.
26. Там само. – Арк. 107.
27. Там само. – Арк. 79.
28. Там само. – Арк. 100.

29. Газін В. П. Німецькі національні меншини у східній політиці Ваймарської Республіки після Локарно // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 36. наук. пр. – Вип. 9. – К., 2000. – С. 187.
30. ЦДАУЛ. – Ф. 863, оп. 1, спр. 2, арк. 59.
31. Там само. – Арк. 59.
32. Листування із книжковими видавництвами в Троппау (Силезія) показує, зокрема, попит німецького населення краю на німецькомовну наукову і художню літературу. Липпе 11 листопада 1921 р. зі Львова було замовлено такі книжки: Zöckler. Das Deutschtum in Galizien; Leutwein. Die Kampfe mit Henderik Wilbor; Munch. Neuer Fuhling; Storm. Von Jenseit des Meers; Niebelschutz. Pilzmutterchen; Rohrbach. Der deutsche Gedanke in der Welt; Müller. Guttenbrunn, Gotzendammerung; Deutschbanater Volksbucher, Nr. 22; Müller. Guttenbrunn, der Kleine Schwab; Liliencrow. Ausgewahlte Novellen; Rosegger. Als ich nach der Waldbauernbub war; Schaffsteins Blaue Bandchen. Bd. 4, 8; Deutsche Humoristen. Die Bucherei der Volkshochschule; Das edle Blut; Die Biene Maja. Одночасно протягом осені 1921 р. в Німеччині було замовлено 29 томів для «Німецької читальні у Львові» (ЦДАУЛ. – Ф. 863, оп. 1, спр. 2, арк. 2–6, 8.
33. ЦДАУЛ. – Ф. 863, оп. 1, од. зб. 1, арк. 182.
34. Там само. – Арк. 182(зв.).
35. Там само. – Арк. 27, 41, 56, 56(зв.).
36. ЦДАУЛ. – Ф. 863, оп. 1, спр. 2, арк. 56.
37. Там само. – Арк. 65.
38. Там само. – Арк. 57; од. зб. 1, арк. 56(зв.), 60, 60(зв.).
39. ЦДАУЛ. – Ф. 863, оп. 1, спр. 2, арк. 57.
40. Там само. – Од. зб. 1, арк. 41, 56, 56(зв.).
41. Там само. Арк. 146; Пор.: М. Степанович. Євангелики без маски (Правдиве обличчя євангелизму ширеного між українським народом в Галичині в рр. 1925–1935. – Коломия, 1936. – С. 16–18, 41–43.
42. Див.: Кривець Н. Повноважне Представництво України у Німеччині. 1921–1923 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 36. наук. пр. – Вип. 7. – К., 1998. – С. 65, 81.
43. ЦДАУЛ. – Ф. 146, оп. 8, спр. 3693, арк. 186, 191; Deutsche Übersetzung // Reichsgesetzblatt [Berlin]. – 1919. – S. 688 ff.; Balogh A. v. Der Internationale Schütz der Minderheiten. – München, 1928. – S. 45.
44. ЦДАУЛ. – Ф. 146, оп. 8, спр. 3693, арк. 194–196; Raschhofer H. Die Vertreibung der Ostdeutschen. Völkerrechtliche und politische Fragen // OdW. – 1964. – Bd. XI. – S. 95–97.
45. Czernovitzer Deutsche Tagespost. [Czernovitz]. – 1924. – 18. Oktober.
46. Jackh E. Deutschland das Herz Europas. – Stuttgart-Berlin-Leipzig, 1929. – S. 41.

47. За Версальським мирним договором (Ч. III, Р. V, Арт. 51-79, §1-4; Ч. III, Р. VIII, Арт. 87-93 та ін.) право опції полягало в тому, що кожен мешканець території, яка перейшла під суверенність іншої держави, має право заявити перед відповідним органом цієї держави, що він не бажає набути її державної належності, лише зберегти свою попередню державну належність. З цією заявою пов'язаний обов'язок опущення території, яка перейшла під суверенність іншої держави. Право опції за жінку виконує чоловік, за малолітніх дітей – батько. Також передумовами виконання права опції є обов'язок продажу нерухомого маєтку, який містився на тій території (нпр. Паризький мир від 30 травня 1814 р., Другий Паризький мир від 20 листопада 1815 р.). В міжнародному праві опціон – вибір особою громадянства у випадках, передбачених міжнародними договорами при територіальних змінах, утворенні нових держав або з метою усунення подвійного громадянства. (Option // Knaurs Lexikon A-Z. – München: Droemersch Verlag, 1949. – Kol. 1175; Optionsschein (Optionszertifikat) // Gotze E. Rechtslexikon. – Frankfurt/Main-Köln: Fischer Taschenbuch Verlag; Carl Heymanns Verlag, 1998. – S. 204).

48. Лозинський М. Боротьба за національний характер території в Версальському договорі // Науковий збірник Українського Університету в Празі. – 1923. – Т. 1. – С. 96; Schätzel W. Die Staatsangehörigkeit der Volksdetschen // OdW. – 1954. – Bd. I. – S. 231, 233.

49. Лозинський М. Цит. пр. – С. 96, 97; Schätzel W. Op. cit. – S. 236.

50. Лозинський М. Цит. пр. – С. 101.

51. Там само. – С. 104; Schätzel W. Die Staatsangehörigkeit der Volksdetschen // OdW. – 1954. – Bd. I. – S. 243, 244; Weitzsäcker W. Zur Geschichte des österreichischen Staatsgeföhls // OdW. – 1955. – Bd. II. – S. 334, 335, 338-339.

52. ЦДІАУЛ. Ф. 863, оп. 1, спр. 2, арк. 39.

53. Там само. – Арк. 30

54. Там само. – Арк. 39, 39(зв.).

55. Там само. – Арк. 41.

VII. Німці-лютерани + українці-євангелісти: українсько-німецький екуменічний союз

1. Енциклопедія Українознавства: У 2 т. / За ред. В. Кубійовича і З. Кузеді. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 162, 170; Макар Ю., Шестакова К. Етнорелігійний склад населення Буковини та Галичини у першій чверті ХХ ст. // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 78, 79.

2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУ, м. Львів). – Ф. 146, оп. 4, од. зб. 154. – Арк. 61 зв, 62-65, 83, 84, 84 (зв); Jozefinizm: Dorzutek do dziejów Kosciola Polskiego przez X. M. Zarczyckiego. – Grodzisk, 1865. – S. 15, 19, 41, 42; Hinschius P. Staat und Kirche. – Freiburg in Breislau, 1883. – S. 207.

3. ЦДІАУ, м. Львів. – Ф. 146, оп. 4, од. зб. 154. – Арк. 99, 104(зв.), 128-130, 131(зв.).

4. Див.: Müller E. Die deutschen Katholiken in Ostgalizien // Ostgalizien. Die deutsche Minderheit bis zur Umsiedlung 1939/40. Geschichts- und Begleitbuch für Reisen in die westliche Ukraine. – Stuttgart, 1996. – S. 73; Ruland L. Die Leichenverbrennung vom Standpunkte der christlichen Weltanschauung. – Köln, 1910. – S. 14.

5. ЦДІАУ, м. Львів. – Ф. 146, оп. 4, од. зб. 152. – Арк. 1, 2, 18(зв.), 21(зв.), 25, 85; Арк. 25(зв.) – 68: Actus Separatus Primus. Articulus I, 1-2, 3-6, 8-11, 14-16; Articulus III, 1, 2, 4, 6-7; Articulus IV, 1-4, 5-7; Articulus V, 1, 2, 3; Walloschke R. Die evangelischen Gemeinden in Galizien und ihre kirchliche Entwicklung von 1772 bis 1918 // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / Zusammengestellt von Julius Krämer. / [Hrsg] vom Hilfskomitee der Galiziendeutschen. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 110, 111.

6. Законъ конкуренційный оставленю церквей (костеловъ) и будынковъ парохіальныхъ, о справленю прирядовъ и знаяровъ церковныхъ, зъ 15 серпня 1866 // Зборникъ законовъ адміністраційныхъ / Ред. Д. Савчакъ. – Львовъ, 1893. – С. 216, 217; Madey J. Kirche zwischen Ost und West. Beiträge zur Geschichte der Ukrainischen und Weißruthenischen Kirche. – München, 1969. – S. 114-117.

7. ЦДІАУ, м. Львів. – Ф. 146, оп. 4, од. зб. 154. – Арк. 102(зв.), 104(зв.), 128, 129.

8. Szematyzm Krolewstwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskim na rok 1902. – Lwów, 1902. – S. 441.

9. Ibid. – S. 441; ЦДІАУ, м. Львів. – Ф. 427, оп. 1-4, од. зб. 2031.

10. Walloschke R. Die evangelischen Gemeinden in Galizien und ihre kirchliche Entwicklung von 1772 bis 1918 // Heimat Galizien. – S. 117.

11. М-ль. Збори (чотирнадцяті) реформованого (гельвецького) Сеніорату А(угсбурзької). і Г(ельвецької). Церкви в Польщі // Віра і Наука. – 1928. – 7 верес.

12. Ladenberger E. Die kirchenpolitische Entwicklung in Polen von 1918 bis 1939 mit besonderer Berücksichtigung der Evangelischen Kirche A. und N.B. in Galizien // Heimat Galizien. – S. 119-128.

13. Дворянин Г. Сектантський і протестантський рух // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: У 3 т. – Львів; Станіславів; Коломия, 1935. – Т. 3. – С. 927, 928; Koch H. Ukraine und Protestantismus // Ostdeutsche

Wissenschaft. Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates. – Berlin, 1954. – Bd. I. – S. 55.

14. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Коломиї (1865—1994 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 1966. – С. 108.

15. Курдидик А. Друковане слово Коломиї // Коломия й Коломийщина: 36. споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія, 1988. – С. 318; Монолатій І. Коломия як видавничий центр західноукраїнської провінції (друга пол. XIX – перша чверть XX ст.) // Бібліотечний вісник [Київ]. – 1996. – № 4. – С. 26.

16. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Коломиї (1865–1994 рр.). – С. 106–111; Глаголок В. Українська преса Покуття як джерело дослідження економічного та суспільно-політичного життя краю 20–30-х ХХ ст.: до історіографії проблеми // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 576.

17. Боровський В. Покликані на волю (3 євангельської, церковно-реформаційної праці між українцями в Західній Україні). На Покутті // Боровський В. Під покровом Всевишнього: Спомини. – Атланта, 1983. – С. 62–63; Монолатій І. Духовна Коломия: Причинки до історії християнства Коломиї. – Коломия, 1998. – С. 20, 21.

18. Evangelische Gemeindeblatt [Snanislaw]. – Jhrg. XXII. – 1925. – Nr. 4. – S. 44; Wagner R. Die ukrainisch-reformatorische Bewegung in Ostgalizien // Rudolf Wagner. Vom Halbmond zum Doppeladler: Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina und der Czernowitzer Universität «Francisco-Josephina». – Augsburg, 1996. – S. 115, 127.

19. Сіреджук П. Багінсберг (Baginsberg) // Енциклопедія Коломийщини / За ред. М. Васильчука, М. Савчука. – Зп. 2. – Коломия, 1998. – С. 14, 15; Koch H. Ukraine und Protestantismus // Ostdeutsche Wissenschaft. – Bd. 1. – Berlin, 1954. – S. 56; In Pokutien, dem Ostteil des Karpatenvorlandes // Heimat Galizien im Bild // Redigiert von Josef Lanz und Rudolf Unterschütz [Heimatbuch der Galizien-detschen. – Teil III]. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1983. – S. 292–308.

20. Від Головної Управи Українського Єванг. Об'єднання в Північній Америці до Укр. Єв. Християн на зах. укр. землях // Віра і Наука. – 1929. – Ч. 18–18.

21. Євангельський рух на українських землях // Віра і Наука. – 1926. – Ч. 2; Монолатій І. Німецькі поселення Коломиї // Монолатій І. Коломиезнавство: Нариси історії Коломиї у контексті взаємовідносин слов'янських народів: Навч. посібник. – Коломия, 1996. – С. 160, 161.

22. Євангельський рух на українських землях // Віра і Наука. – 1926. – Ч. 3.

23. Євангельського руху в Молодятині // Віра і Наука. – 1926. – Ч. 4.

24. Дворянин Г. Сектантський і протестантський рух // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: У 3 т. – Львів; Станіславів; Коломия, 1935. – Т. 3. – С. 927.

25. Д. Б. Звідки взялась і що то є євангельська віра? // Віра і Наука. – 1928. – 22 трав.

26. Великодні свята в Коломиї // Віра і Наука. – 1926. – Ч. 6.

27. Д. Б. Звідки взялась і що то є євангельська віра? // Віра і Наука. – 1928. – 22 трав.

28. І. Ж. Львів (3 укр. євангельського руху в світі, та на укр. землях під Польщею) // Віра і Наука. – 1928. – 7 верес.

29. Степанович М. Євангелики без маски (Правдиве обличчя євангелізму між українським народом в Галичині в рр. 1925–1939). – Коломия, 1936. – С. 16–18, 41–43.

30. Віра і Наука. – 1927. – 1 лют.

31. Віра і Наука. – 1928. – 25 жовт.

32. К. А. Визначний гість в Коломиї // Віра і Наука. – 1927. – 15 трав.

33. Там само.

34. Відділ Євангелістів Християн Реформованих. Коломия // Віра і Наука. – 1928. – 22 січ.

35. Мельничук І. Милі гості (3 укр. євангельського руху в світі, та на укр. землях під Польщею) // Віра і Наука. – 1928. – 25 верес.

36. Доклад. див.: Монолатій І. Етнополітичний аспект історії німецького населення Галичини і Буковини міжвоєнного періоду // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 43.

37. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Коломиї (1865–1994 рр.). – С. 108.

38. 3 українського євангельського руху в світі та на українських землях під Польщею // Віра і Наука. – 1929. – 20 січ.

39. Хроніка. Коломия-Багінсберг // Віра і Наука. – 1929. – 15 берез.

40. Там само.

41. Віра і Наука. – 1938. – Ч. 12.

42. Там само.

ZUSAMMENFASSUNG

Westukrainische Länder bilden eine einzigartige polyethnische Region Mittel-Osteuropas mit einem historisch entstehenden System der interethnischen Beziehungen. Dieses Territorium betrachtet der Autor als eine umfassende Kontaktzone der interethnischen Beziehungen und begründet eine These, dass dank der Besonderheiten der interethnischen Verhältnisse in der westukrainischen Region und den entsprechenden ethnopolitischen Orientierungen der Bevölkerung (Juden, Deutsche, Polen und Ukrainer) in der Modernisierungsperiode der Habsburger Monarchie und im Nachimperiumszeit eine ethnische Struktur von Mentalitäten entstand, deren Vertreter eine mehr oder weniger monolithische Ethnokultur bildeten. Sie verließ formelle geographische Grenzen der erforschten Region und zeigte, dass politisches, soziales und konfessionelles Zusammenleben der ethnischen Gemeinschaften alle Gebiete der Gesellschaftsentwicklung beeinflusste. Ende des 18. – Anfang des 20. Jahrhunderts ist westukrainische Region ein Beispiel der «Kontaktzone» von ethnischen Gemeinschaften der «Habsburger Provinz» und ein kleines Modell des europäischen ethnopolitischen Feldes. Dieses Territorium wurde zu einem eigenartigen Mechanismus des sozialen Konstruierens von Grenzen zwischen ethnosozialen Gruppen, für die der ethnische Faktor und politischer Kontext eine bedeutende Rolle spielten.

In dieser Monografie wurde ethnosoziale Struktur der Bevölkerung der Region, Prioritäten ethnonationaler Politik von Staaten, die in verschiedenen Zeiten – vom Mittelalter bis zum ersten Drittel des 20. Jahrhunderts – auf den westukrainischen Territorien institutionalisiert wurden oder schlossen ihre einzelnen Teile ein. Es wurden auch von politischen Schauspielern und Parteien artikuliert Ethnogruppeninteresse und ihre Schutzstrategien erforscht.

Es war festgestellt, dass die deutsche Diaspora von erforschten Territorien aufgrund der jahrhundertelangen Traditionen der deutschen

Anwesenheit im mittel-osteuropäischen Raum gebildet wurde und das bestimmte in gewissem Maße die Lokalisierung der deutschen Siedlungen, die in erforschten Gebieten entstanden. Bildung der in die westukrainischen Gebiete gerichteten Auswanderungsströme aus Südwestdeutschland wurde einerseits von wirtschaftlichen und gesellschaftlich-politischen Faktoren, die in den deutschen Staaten entstanden und andererseits – von Kolonisations- und Urbanisierungspolitik der Österreichischen Monarchie in ihren Ostgebieten und Fachleutbedarf für die Entwicklung verschiedener Wirtschaft- und Kulturzweige hervorgerufen.

Die deutschsprachigen Kolonisten, die ihre Umsiedlung in den westukrainischen Raum am Ende des 18. Jahrhunderts begannen, waren keine einheitliche Gemeinschaft. Es war mehr als ein Jahrhundert nötig, damit ein diffuses Maß von deutschen Umsiedlern das wurde, das die modernen Forscher «deutsche Gemeinschaft» nennen. Es gab einige Faktoren, die besonders am Anfang der Kolonisation die deutschen Umsiedler in einzelne Gemeinschaften teilten. Die wesentlichen von ihnen waren ethnischer, sprachlicher und Konfessionsfaktoren. Später wurden solche trennenden wie geografische, wirtschaftliche und rechtliche Ursachen aktualisiert, indem der ethnische und sprachliche Faktor seine Anfangskraft verlor.

Deutsche Kolonien wurden ein günstiger kulturell-ethnischer Raum, in dem die Adaptation von vielen kommenden Aussiedlern aus deutschen Ländern vorkam. Die Besiedlung der Region mit deutschen Kolonisten förderte einigermaßen sozial-ökonomische, öffentlich-politische, Kultur- und Ausbildungsentwicklung, die von kompakter Ansiedlung österreichischer Deutschen und Aussiedler aus Rzeczpospolita und anderen deutschen Ländern auf ihrem Territorium begleitet wurde.

Konfessionelle Angehörigkeit war dieser einzige Faktor, der sowohl am Anfang der Kolonisation als auch in den nächsten Jahren jene unhomogene Masse deutschsprachiger Kolonisten in einige große Gruppen deutlich und kompromisslos teilte. Aufgrund dieses Merkmals unterscheidet man drei Gruppen von deutschen Kolonisten der westukrainischen Region – Lutheraner, Katholiken und Mennoniten. Verschiedene religiöse Strömungen existierten entweder anfangs oder bildeten sich später in diesen Gruppen.

Am Anfang der Kolonisation war ethnische Selbstidentifizierung von deutschen Aussiedlern sehr wichtig. Im Laufe der Zeit wurde im Milieu der deutschsprachigen Kolonisten eine neue Identität, die sich auf dem Zusammenleben innerhalb einer Kolonie oder eines Bezirks gründete, gebildet. Der Vergleich der Selbstidentifizierung von deutschsprachigen Kolonisten der westukrainischen Region und deren Identifizierung von umgebender Bevölkerung zeigt uns, dass die Schablonen in der Bildung von Ethnostereotypen sind eher eine intellektuell gebrachte Gesetzmäßigkeit als ein spezifischer Zug der einen oder der anderen Gemeinschaft. Sowohl die Deutschen-Kolonisten sahen keinen Unterschied zwischen ihren Nachbarn Ukrainern und Polen, die ganz verschiedene Lebenspraktiken übten, als auch Katholiken, Lutheraner, Separatisten, Reformatoren, Mennoniten, Schwaben, Holländer und Hessen waren für ukrainische und polnische Bauer «die Deutschen».

Interkulturelle Wechselwirkung der deutschsprachigen Kolonisten mit ihrer polyethnischen Umgebung entwickelte sich auf verschiedenen Ebenen und wurde in vielen Formen realisiert. Das erste Niveau schloss unmittelbare Kontakte von deutschen Kolonisten mit der Bevölkerung der westukrainischen Region ein. Das zweite Niveau, auf dem sich eine zwischenkulturelle Zusammenwirkung entfaltete, wurde durch Makroinflüsse realisiert, die auf die Entwicklung von interethnischen Beziehungen wirkten. Unter solchen gewaltigen Faktoren, die interethnische Kontakte in der Region mittelbar beeinflussten, waren die gesetzgebende Politik, Modernisierung, innenstaatliche und weltumfassende Prozesse.

Die Isolierung der deutschsprachigen Kolonisten war nicht ethnisch sondern sozial, und darin war der deutsche Aussiedler mit seinen soziokulturellen Charakteristiken zu dem ukrainischen Bauer viel näher als zum Deutschen-Unternehmer oder Gesellschaftsfunktionär, und die Lebenspraktiken der ukrainischen Bauern und der deutschsprachigen Kolonisten hatten mehr gemeinsame als unterschiedliche Züge wie zum Beispiel: Traditionalismus, Konservatismus und relative Verslossenheit des Gemeindelebens, eine große Rolle der ethnischen und religiösen Entfremdung und andere.

Das Erlernen der Identitätsbesonderheiten von Aussiedlern verdient eine besondere Aufmerksamkeit. Man soll eine besondere «Identität der Verbannten» von Deutschen-Aussiedlern der westukrainischen Region mit Hilfe der kulturellen Kriterien aufklären. Die österreichischen Deutschen und die Deutschen aus Osteuropa unterschieden sich wesentlich von den Deutschen «des Vaterlandes» durch ihre Psychologie, Sprache, Religiosität, Kulturtradition und Lebensweise. Im Fall von späteren Kolonisationswellen in der Mitte und am Ende des 19. Jahrhunderts waren diese Unterschiede noch heftiger.

Lokales Identitätsniveau der deutschen Kolonisten der westukrainischen Region wurde durch die Formeln «stille auf der Erde» und «Vorzugswirte» ausgezeichnet. Seit der Mitte des 19. Jahrhunderts bildete sich eine neue «Übergruppenidentität», die bis zum Anfang des 1. Weltkrieges existierte.

Die deutsche Diaspora und ihre Institutionen waren die marginalsten Subjekte von ethnopolitischen Prozessen in der erforschten Region. Da ihre politische Initiative verspätet und nur durch wirtschaftliche Bestrebungen begrenzt war, war sie politisch amorph. Die Deutschen versuchten ihre eigene ethnische Eigenartigkeit zu bewahren, indem sie sich neuen Staaten der Region (West-Ukrainische Volksrepublik, die Zweite Rzeczpospolita) nicht entgegenstellten. Später manifestierte deutsche Gemeinschaft «wir»-Gefühl heraus, indem sie zwischenethnische soziokulturelle Distanz förderte und Schutzstrategie und Schutztaktik ihrer Nationalinteresse bestimmte.

ЗМІСТ

Вступ	5
I. Німці в Галич(ин)і: спорадичні контакти середньовіччя	19
II. «Drang nach Osten»: австрійські німці і німці князівств-держав у поході до австрійської Галичини	32
III. Німецькі конфесії Галичини: між нацією, конфесією і релігійністю	43
IV. Галицькі німці у Великій війні: перехід від привілейованих до упосліджених	56
V. «Зникла наша Батьківщина»: німці-галичани в добу творення Української держави	71
VI. «Німці поза Батьківщиною»: захист галицької діаспори офіційним і неофіційним Веймаром	87
VII. Німці-лютерани + українці-євангелісти: українсько-німецький екуменічний союз	100
Висновки	111
Додатки	120
Посилання	127
Резюме	154

INHALT

Einführung	5
I. Die Deutschen in Galizien: sporadische Kontakte des Mittelalters ..	19
II. «Drang nach Osten»: die österreichischen Deutschen und die Deutschen der Fürstentumsstaaten auf dem Wege nach Osten	32
III. Deutsche Konfessionen Galiziens: zwischen Nation, Konfession und Religiosität	43
IV. Die galizischen Deutschen im Weltkrieg: Übergang von Privilegierten zu Vernachlässigten	56
V. «Unsere Heimat verschwand»: die Deutschen-Galizier in der Zeit der Bildung des Ukrainischen Staates	71
VI. «Die Deutschen außerhalb der Heimat»: der Schutz der galizischen Diaspora durch offizielles und unoffizielles Weimar	87
VII. Die Deutschen-Lutheraner + Ukrainer-Evangelisten: ukrainisch-deutscher ökumenischer Bund	100
Schlussfolgerungen	111
Anhang	120
Anmerkungen	127
Zusammenfassung	154

30
Наукове видання

Іван Монолатій

ЖИТИ І ДАВАТИ ЖИТИ ІНШИМ

*Німецький дискурс західноукраїнської
етнополітичної сфери*

Монографія

Підписано до друку 06.10.2002 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Schoolbook. Ум. друк. арк. 10,3.
Наклад 500 прим.

За редакції *Ярослава Довгана*
Верстка *Стефанії Шеремети*
Коректура *Лідії Левицької*

Монолатій І.
М-77 **Жити і давати жити іншим.** Німецький дискурс західноукраїнської
етнополітичної сфери. Монографія. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ,
2008. – 160 с.

ISBN 978-966-668-197-6

Iwan Monolatij

LEBEN UND LEBEN LASSEN

*Deutscher Diskurs
der westukrainischen
ethnopolitischen Sphäre*

